

Blažek, Václav

Volha – řeka sedmi jmen

Linguistica Brunensia. 2021, vol. 69, iss. 1, pp. 5-38

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/LB2021-1-1>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/144161>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Václav Blažek

VOLHA – ŘEKA SEDMI JMEN

VOLGA – THE RIVER OF SEVEN NAMES

Чтобы не было раздора
Между вольными людьми,
Волга, Волга, мать родная,
На, красавицу возьми!

Дмитрий Николаевич Садовников¹ in 1883

ABSTRACT

This article analyzes the names which denote or could denote the mightiest river of Europe – the Volga, namely Old Russian Volga, Mordovian Rav(o), Mari Jul, Turkic Ätil, preceded by Byzantine records as Ἀττίλας, Ἀστὴλ, Ἄτελ, Τίλ etc., further Ἀράξης, Ἰοαρὸς and Λύκος by Herodotus, Ῥᾶ by Ptolemy, plus names of the mythical rivers Rājhā- in the Young Avesta and Rasā- in the Rgveda. Their etymologies are discussed in detail and the most probable of them are finally presented in specific quasi-homonymous chains of names that elucidate mechanisms of ethnic and language changes along the shores of the river. In Appendix the text passages are summarized to illustrate important information about the river in various literary and historical contexts.

KEYWORDS

Řeka; Volha; hydronymum; etymologie; River; Volga; hydronym; etymology

Se svou délkou 3 534 km (před výstavbou přehradních nádrží to bylo dokonce 3 693 km) a povodím 1 380 000 km² představuje Volha nejmohutnější tok Evropy, nejzápadnější veletok Eurasie a největší endorheický tok na světě. Pro tak velkou řeku je typické, že nese více pojmenování v různých jazycích a v různých dobách. Následujících sedm jmen, jež jsou uspořádána abecedně, bude v příspěvku detailně analyzováno.

---

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Stenka_Razin.

1 Ἀράξης

1.0 Hérodotos [1.201–202] (c. 450 př. Kr.) zmiňuje Ἀράξης jako řeku srovnatelnou s Istrem (= Dunajem) či dokonce větší. Tento Araxes se měl rozlévat do 40 ramen, ale pouze jedno z nich údajně doteklo až do Kaspického moře. V jeho deltě se podle Hérodota nacházely ostrovy velikosti řeckého ostrova Lesbos (1 630 km²). Tento popis může být uplatněn pouze na Volhu (delta Volhy se rozlévá přibližně do 500 ramen a kanálů² na rozloze 27 224 km²; průtok u Astrachaně činí 8 060 m³/s) a nikoliv na řeku Ἀράξης, známou v moderní arménštině jako *Araks*, turečtině, perštině, kurdštině *Aras*, azerbajdžánštině *Araz* (1 072 km; 102 000 km²; průtok při ústí do řeky Kury 285 m³/s), pramenící u města Erzurum ve východním Turecku, ve stejné oblasti, kde se nachází též pramen Eufratu³. Tento Araks byl popisován jako rychlý, ale úzký⁴, v kontrastu k Hérodotovu popisu řeky Ἀράξης.

1.1 ‚Rychlý tok‘ může být výstižnou motivací pro označení této relativně krátké a rychlé řeky, jež pramení na svazích hor s nadmořskou výškou přes 3 000 m. Hydronymum je tradičně vykládáno s pomocí arm. *arag*, *erag* ‚rychlý‘ (sr. TOMASCHEK 1895, c. 404), jež je samo íránskou výpůjčkou, sr. part. (Turfan) *rg* ‚rychlý‘, avest. *rayu-* ‚lehko pohyblivý‘ (OLSEN 1999, 868; BAILEY 1979, 359). Počáteční vokál představuje typickou arménskou protézu, jež se objevuje ve výpůjčkách na *r*-⁵. Dodejme, že v klasických arménských textech se řeka jmenuje *Erask*⁶, zatímco ve staré gruzínštině *Raḳṣi*⁶, tedy ještě bez protetického vokálu.

1.2 Jestliže Hérodotos skutečně popsal pod jménem Ἀράξης řeku Volhu, ‚rychlá‘ etymologie je těžko uplatnitelná, neboť nadmořská výška prameniště Volhy je pouhých 228 m. S ohledem na původní délku, téměř 3 700 km, je rychlost toku extrémě pomalá. S ohledem na tuto okolnost by snad bylo myslitelné vyložit hydro-

2 <https://earthobservatory.nasa.gov/images/5650/volga-river-delta>.

3 To bylo známo již Pompeiovi v roce 68 př. Kr. podle svědectví Plutarcha v jeho životopise Pompeia [33.1]: Πομπήϊος δὲ εἰς Ἀρμενίαν ἐνέβαλε τοῦ νέου Τιγράνου καλοῦντος αὐτὸν ἦδη γὰρ ἀφειστήκει τοῦ πατρὸς, καὶ συνήντησε τῷ Πομπηΐῳ περὶ τὸν Ἀράξην ποταμὸν, ὃς ἀνίσχει μὲν ἐκ τῶν αὐτῶν τῷ Εὐφράτῃ τόπων, ἀποτρεπόμενος δὲ πρὸς τὰς ἀνατολὰς εἰς τὸ Κάσπιον ἐμβάλλει πέλαγος, ‚Pompeius vpadl do Arménie, kam ho volal mladý Tigránés. Ten už totiž odpadl od otce a teď se sešel s Pompeiem u řeky **Araxu**, která pramení v týchž končinách jako Eufrat, obrací se k východu a vlévá se do Kaspického moře. ‚

PLUTARCH: *Pompey*. In: *Plutarch's Lives*, with an English Translation by Bernadotte Perrin.

Cambridge (MA): Harvard University Press – London: Heinemann 1917.

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0007.tlg045.perseus-grc1:33.1>

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0007.tlg045.perseus-eng1:33.1>

Do češtiny přeložili Rudolf Mertlík & Václav Bahník. Viz *Plutarchos II*, 135.

4 Sr. Vergilius, *Aeneid* 8.728: *pontem indignatus Araxes* ‚Araxés, ničitel mostů‘ (přeložil VAŇORNÝ 1970). Viz též heslo *Araxes* v *Encyclopaedia Iranica*, Vol. II, Fasc. 3 (1986), s. 268–271, od FISHERA, W. B. (& BOSWORTH, C. E.) <http://www.iranicaonline.org/articles/araxes-river>.

5 Např. arm. *aroyr* ‚mosaz‘ < írán. **raḡda-*, sr. man. střpers. *rwy*, zor. střpers. *lwd* ‚měď, mosaz‘; arm. *erang* ‚barva‘ oproti man. střpers. *rng*; skt. *raṅga-* ‚barva, barvivo‘; arm. *erak* ‚žlá‘ oproti zor. střpers. *rk* id. etc. (OLSEN 1999, 869, 879).

6 FISCHER, W. B. – BOSWORTH, C. E. <http://www.iranicaonline.org/articles/araxes-river>.

nymum jako íránskou složeninu **a-raxsa-* ‚nezraňující, neškodící‘, tj. ‚klidná, sr. mlavest. ak. sg. (*ā*-kmen?) *raxsqm* ‚zranění, škoda‘ [Vištāsp Yašt 2.12⁷; překlad James Darmstetter⁸]. V principu podobná sémantická motivace stála i za pojmenováním Pacifiku = Tichého oceánu.

1.3.1 Mezi hydronymy jsou poměrně častá jména řek (jezer, bažin), motivovaná barvou. V daném případě by vhodným kandidátem mohlo být íránské **raxša-* ‚tmavé barvy‘ > chot. *rrāša* id., sogd. *ryš* ‚hnědák‘, pers. *raxš* ‚směs červené a bílé, mezi černou a tmavohnědou‘ > wakhi *rakš* ‚šedý, hnědý‘ (STEBLIN-KAMENSKIJ 1999, 292), kurd. *raš* ‚černý, tmavý‘ (BAILEY 1979, 362; CABOLOV 2010, 194). Zbývá vysvětlit počáteční vokál. Nejsnadnější řešení je identifikovat zde negaci **a-*, tj. **a-raxša-* = ‚netmavý‘. Bylo by ale podivné v takovém případě nepoužít přímo některé z mnoha označení světlých barev. K tomu je třeba dodat, že na středním toku bývá Volha nazývána ‚černá‘ (viz níže).

1.3.2 Jinou možností je složenina **ha-raxša-* ‚všečerná‘ = ‚celá černá, sr. avest. *ha-* ‚dohromady‘, chot. *ha* ‚všechn‘ (ESIJ 3, 345–53; BAILEY 1979, 438).

1.3.3 Třetí možnost nabízí hypotetická složenina **āh-raxša-* ‚tmavé ústí‘, sr. avest. *āh-*, chot. *āha-* ‚ústa‘ (BARTHOLOMAE 1904, 345, 351, 357; BAILEY 1979, 29–30; ESIJ 1, 303–304). Význam ‚tmavé ústí‘ by snad mohl odrážet skutečnost, že v deltě Volhy se vyskytují ropné prameny.⁹

1.3.4 V principu je také možné připustit, že Hérodotos zkombinoval dvě kvazi-homonymní hydronyma, jedno s počátečním vokálem, jehož zrodila arménská proteze (Araks/Ars/Araz; v minulosti *Erask*‘, ale stgruz. *Rakši*) a druhé bez něj (**Raxša-*). Výsledkem by bylo vyrovnání vedoucí k formě **Araxša-* u obou hydronym.

2 **As(a)tEl* > Ἀστήλ/Ἀσατήλ ~ Ἀπίλας ~ Ἀτελ ~ Τίλ ~ Ätil

2.0.1 Byzantské prameny (v chronologickém pořadí; viz MORAVCSIK 1958, 78–79):

Ἀπίλας ... řeka podle Zemarcha, c. 570 (zprostředkoval Menandros Protektor)

Τίλ ... řeka podle Theofylakta Simokatty, *Historiae*, psáno c. 630 o konci 6. st.

Ἀτελ ... řeka podle Theophana Homologéta (†818), *Chronicle* (AD 284–813; o době kolem r. 680)

Ἀστήλ ... řeka a pevnost v Chazarii v byzantských geografických poznámkách z 8. st.

Ἀσατήλ ... biskupství v Chazarii podle jednoho z pařížských rukopisů (c. 800?)

Ἀτήλ ... řeka podle Konstantina Porfyrogennéta (první polovina 10. st.; o 9. st.)

Ἀτελκούζου ... místo, kde žili Pečeněgové za časů Konstantina (ibid.)

7 <http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/airan/avesta/avest.htm>.

8 <http://www.avesta.org/fragment/vytsbe.htm>.

9 <https://earthobservatory.nasa.gov/images/5650/volga-river-delta>.

Ἐτὲλ καὶ Κουζοῦ ... místo dříve obývané ‚Turky‘ (= Maďary), později Pečeněgy (ibid).

2.0.2 Arménské prameny (PRITSAK 1956, 407):

Et'il v ‚Geografii‘ Pseudo-Mowsēse Chorenac'ího v kopii Anania Širakac'ího (c. AD 700).

At'l u Gregora z Akanc'e (†1333).

2.0.3 Prameň psané hebrejským písmem (GASTER 1899, 67, §34.14):

Htl {חַתֵּל} v knize Yosippon (c. AD 900).

2.0.4 Prameny psané arabským písmem (MARQUART 1929, 96; PRITSAK 1954, 407–08):

ḡitil – Ibn Rusta (c. 903) a al-Muqaddasī (996)

Ātil & ḡtil – Ibn Faḡlān (922)

ḡtil – al-Balḡī (†934)

ḡitil – Iṣṭaḡrī (polovina 10. st.) a Idrīsī (1157)

ḡātil – Ibn Ḥawqāl (977/8)

Ātil – Maḡmūd Kašgharī (c. 1070) a Marwazī (1120)

ḡatal – Abū Ḥāmid al-Andalusī al-Ġarnāṭī (1080–1170)

Itil – Yāqūt (†1229)

Ītil – Ġuwainī (†1283)

ṡdīl ve spise Šaḡarat al-atrāk (c. 1457)

ṡadl – al-Iṣfahānī (c. 1509)

ṡadal či ṡadil v ‚Knize města Derbend‘ (Derbend-nāmeḡ) etc.

2.0.5 Zápisy evropských cestovatelů ze 13. st.: Frater Richard: *Ethyl*; Rubruk: *Etilia*, *Ethilia*, *Edilia*; Marco Polo: *Edilia*; Benedictus Polonus: *Ethyl* (GOMBOCZ 1917, 183; PRITSAK 1956, 409).

2.0.6 Od 11. st. se hydronymum objevuje v turkických jazycích (Maḡmūd Kašgharī) a od 13. st. v mongolských jazycích (‘Tajná kronika Mongolů’):

Kkh. *Etil*, říční jméno, snad Volha' [Maḡmūd Kašgharī, 11. st.; Legenda o Oghuz-Qaghanovi ze 13. st.] (DTS 187), čagh. *Ātil*, *Ādil* ‚Volha‘, *Ak-Ādil* ‚Kama‘, doslova ‚Bílá *Ādil*‘, kzk. & nog. *Edil*, tel. *Ādāl*, bašk. *Idal* ‚Volga‘, kaz. tat. *Izəl*, *Idəl* ‚Volha‘, *Kara Idəl* ‚Volha‘ = ‚Černá *Idəl*‘ vs. *Ak Idəl* ‚Kama‘¹⁰ = ‚Bílá *Idəl*‘, čuv. *ADəl* ‚Volha‘, *Šurə-ADəl* ‚Kama‘, doslova ‚Bílá *ADəl*‘ (GOMBOCZ 1917, 183; RADLOV I, 842, 857, 1509; RÄSÄNEN 1969, 52). Později ojediněle též v apelativní roli: čagh. *ädil* ‚řeka, tok‘, dem. *ädil-ča* & *ädil-čik* ‚říčka‘, kaz. tat. *idal* ‚velká řeka‘ (> mansi *è̀etl* ‚vody moře‘) vs. *idal-čäk* ‚říčka‘ (PRITSAK 1956, 415).

Str̄mng. *Idil* ‚Volha‘ [Tajná kronika Mongolů, §§262, 270], *Ežil* ‚město na Volze zničené Mongoly‘ [Tajná kronika Mongolů, §274], kalm. *Idžl* (*mör̄ŋ*) ‚Volha (řeka)‘ (RAMSTEDT 1935, 205).

10 Alternativně byla řeka Kama nazývána v kaz. tat. *Čölmen-Idal*, tj. ‚Volha pustiny‘, podobně čuv. *Čolma* a stbulh. *Čölmän-Itil* (TOMASČEK 1889, 33); sr. sttk. *čöl*, kzk. *šöl* etc. ‚step, pustina‘ (RÄSÄNEN 1969, 117).

Následující etymologie či etymologické komentáře již byly publikovány nebo by měly být vysloveny:

2.1 Klaproth (1826) rozlišoval hydronyma Ἀτίλας ‚Volha‘ (s. 117) a Τίλ ‚Kama‘ (s. 274). Hydronymu Τίλ připisoval význam ‚černý‘ (p. 268). Domníval se, že jméno přinesli Avari popsaní v byzantských kronikách. Jejich potomky spatřoval v dagestánských Avarech, a proto hledal původ hydronyma v dagestánských jazycích, konkrétně v andi *dir*. Ale termín ‚černý‘ zní v andijštině *b-ečedir*, v blízkých jazycích karata *b-ečeti-ro-b*, hunzib *čadilu*, bežta *čodolo* etc. (KLIMOV & XALILOV 2003, 354; podle NCED 556 představuje andi *-dir* derivační sufix). Co se týče přívlastku ‚černý‘, sr. Pritsak (1956, 411) s odkazem na *Historiae* [258.9] Theofylakta Simokatty (psáno c. 630 o konci 6. st.), kde

ἔνθα ὁ Τίλ διαρρεῖ ποταμός, ὃν Μέλανα Τούρκοις ἀποκαλεῖν <ἔθοσ>

‚kde řeka Til protéká, je zvykem Turky nazývat černými‘

(viz HAUSSIG 1953, 283, 287),

a dále časté označení Volhy jako ‚černé‘ v turkických jazycích Povolží: *Qara Idil* či *Qara Itil*. Pritsak (1956, 411) interpretuje atribut ‚černý‘ jako ‚velký, mocný‘, podobně jako v případě názvu *Qara Mören* pro Huang Ho u Rašida ad-Dína (†1318).

2.2 Haussig (1953, 426) analyzoval formu Ἀστὴλ jako *As-Til = *řeka {kmene} Ἀσίοι, kde formu Τίλ zaznamenal Theofylaktos Simokatta. Dodejme, že už Abel-Rémusat (1820, 320) identifikoval v řece Τίλ Volhu. Ale Haussig nebyl schopen podat jediný důkaz, že Τίλ bylo apelativem s významem ‚řeka‘ *vel sim*.

2.3 Pritsak (1956, 404–19; 1982, 444) spatřoval v osobním a říčním jméně Ἀτίλας a říčním jméně Ἀστὴλ hypotetickou starobulharskou složeninu, sestávající ze složek *as, ‚velký, starý‘ a *til, ‚moře‘, tj. ‚oceánský = univerzální {vládce}‘ (sr. mongolský titul *Dalaj-in Qa’an*, s jeho turkickým překladem *Taluī-nunη Xanī* – viz PELLIOT 1923, 24–25; ‚le khan océanique‘; PRITSAK 1956, 417), s doklady v následujících turkických formách: čuv. *as-lâ*, ‚velký, vznešený‘¹¹, čagh. *äs-li*, ‚velký, silný‘, stjujg., střtk. *äs-ki*, ‚starý‘ etc. (RÄSÄNEN 1969, 50), a sttk. *talūy*, ‚moře‘, stjujg. *taluj*, ‚moře‘ či ‚jezero‘, sary-ujg. *talej*, *tali*, *talī*, ‚jezero, moře, oceán‘ etc. (RÄSÄNEN 1969, 130; CLAUSON 1972, 502). Termín by mohl být čínského původu, pokud představuje adaptaci čínského říčního jména 大濶 *dà(i)lěi*¹² < pozd. střčín. **tha(j)* ‚lyj‘ < ran. střčín. **da’lwi’* či **daj^hlwi’* (HIRTH 1895, 18). Ale je sporné, že by se případná čínská výpůjčka mohla

11 Pritsak (1956, 414) se pokusil identifikovat komponentu **äs-* v hunském jménu Ἐσκάμ = *äs-kam, ‚velekněz‘, a ve jménu či titulu chazarského majordoma ḡ*starḡān* (Ṭabarī), tj. ‚velký tarxan‘, popř. *rāsṭarḡān* (Yaṣqūbī), s jinou první složkou, kterou je arab. *raḡs*, ‚hlava; vrchol; vůdce‘, tj. něco jako *supertarxan. Dodal, že stejnou etymologii lze uplatnit i ke jménu města *Astraxan*, ačkoliv je známo teprve od 14. st.

12 大 *dà*, *dài*, ‚velký, široký, hluboký‘ < pozd. střčín. *tha‘, *thaj‘ < ran. střčín. *da‘, **daj^h* & 濶 *lěi*, ‚říční jméno‘ < pozd. střčín. *lyj‘ < ran. střčín. *lwi‘ (PULLEYBLANK 1991, 69, 185).

transformovat do komponenty Tíl už v 6. st. Pravděpodobněji se zdá být jiná idea Pritsaka o tom, že hydronymum Tíl pokračuje v čuvašském říčním jménu *TilŽe* (> rus. *Teľča*), kde poslední slabika odráží turkický deminutivní sufix **-ča/*-če*. Pritsak (1956, 410–12) dále identifikoval týž kořen v poněkud záhadném hydronmu *Qara Tıl* z povodí Syrdarji podle Nizāma ad-Dīna (†1404), vedle alternativního jména *Qara Tal* téže řeky podle „Anonymního autora z Iskanderu“ z r. 1414. Jiná řeka jménem *Qara Tal* se vlévá do jezera Balchaš podle *Ḥudūd al-Ġalam*. Nicméně, skutečné apelativní použití kořene **til-/*til-* našel Pritsak (1956, 413) pouze v jazycích tunguzských: evenki *tilkan* ‚povodeň, even *tilqa*, ulča *čilčan*, nanai *čilqā* id., vedle slovesa v evenki *tilka-*, even *tilqon-*, ulča *čilčan-*, nanai *čilqa-* ‚rozlít se, stríkat‘ (CINCIUS 1977, 180–81). V ‚Etymologickém slovníku altajských jazyků‘ (EDAL 1432: **t̪iál̪i*) je tento tunguzský materiál srovnáván s tk. **d(i)āl(i)-* ‚rozlít se‘ > stujg., kkh. *taš-*, turkm. *dāš-*, kirg., tat. *taš-*, jak. *tahj-* etc., id., vedle ojrat. *tašqın* ‚povodeň‘ (RÄSÄNEN 1969, 466; CLAUSON 1972, 559; ESTJ 3, 169–70), a mong. **čilga-* / **čalgi-* ‚rozlít se‘ > lit. mong. *čilga-*, *čalgi-*, chalcha *calgi-*, ordos *čalgi-*, burjat *salgi-*, *šalšagana-*, šald. Čuvašské hydronymum *Til-* a jeho středoasijské protějšky *Tıl* / *Tal* jsou slučitelné s tk. **d(i)āl(i)-* ‚rozlévat se‘. V takovém případě je hydronymum Ἀστὴλ analyzovatelné jako starobulharská (nebo chazarská?) složenina **as-tial* ‚mohutně se rozlévající‘ či ‚{řeka přinášející} velké povodně‘.

Pozn. 1: Je nutné zmínit, že Eugene Helimski (2000, 2004; plus Evgenij Xelimskij 2000, 2003) se pokoušel dokázat přítomnost tunguzské komponenty v jazycích užívaných v Avarském Kaganátu. Je tedy přirozené pokusit se najít vhodného tunguzského kandidáta i na první složku **as-* hydronyma Ἀστὴλ etc. Může jím být tunguzský kořen **as-* ‚velmi; mnoho‘ > udihe *asa^hi* ‚velmi‘, ulča *asür* id., nanai *asō*, *asor* ‚nepříliš‘, mandžu *asi*, *asuru* ‚velmi; mnoho, moc, často‘ (CINCIUS 1975, 54–55). Složenina **as(V)til* by pak znamenala **{řeka přinášející} velmi {velké} povodně*, tj. téměř totéž, co předpokládá starobulharská interpretace.

2.4 Axmetjanov (2001, 76) se pokusil odvodit formy typu kkh. *Etil* z **ertil*, snad přes mezistupeň **ettıl*, a předpokládal týž původ i v případě hydronyma *Irtyš*. To by mělo být utvořeno podle něj ze slovesa, jež je dokumentováno ve stujg., kumán., šor. *ert-*, chakas., čuv. *irt-*, jak. *irdē-* ‚míjet‘ (RÄSÄNEN 1969, 46).

2.5 Zápis hydronyma v podobě Ἀστὴλ dovoluje další turkickou etymologii, hypotetickou složeninu **ast¹³-(h)öl¹⁴* ‚dolní vlhkost‘, jež by se mohla vztahovat k deltě Volhy.

2.6 Alternativně forma Ἀστὴλ nabízí i maďarskou etymologii, operující se stmad. (AD 1055) *azaa*, *azah* ‚řeka, potok‘ (UEW 3) ~ ‚fehe rea‘, mod. maď. (dial.) *aszó*

13 Turkm., krym. tat., krym. karaim., krp., ujk. *ast*, uzb. *ást*, kirg., tat. *as(t)*, bašk. *aš(t)/aθ(t)* ‚dole‘ (SEVORTJAN 1974, 195–96); srov. kkh. (11. st.) *astin* ‚dole, níže‘, (13. st.) *astindaki* ‚situovaný dole‘, čagh. *ast(i)* ‚dole‘, kumán. *astinda* ‚dole‘ etc. (CLAUSON 1972, 242).

14 Tk. **(h)öl* > sttk. (man.), stujg. (bud.) (obě 8. st.) *öl* ‚vlhký‘ (o zemi), kkh. *öl* [Maḥmūd Kašghari; *Qutadyu Bilig*] ‚vlhký‘, strťk. *öl* (Sanglax) id., (Pavet de Courteille) ‚bažina‘, čagh. (15. st.) *öl* ‚vlhký‘, také použitý pro *darya* ‚moře‘, tur. *öl* ‚vlhký‘, osm. *öl* ‚tůň, louže‘, turkm. *öl*, dial. *höl* ‚vlhký‘, chal. *hêl*, *hêl*, kirg. *öl*, krp. *höl*, uzb. *hul* id., ujk. *höl* ‚vlhký, navlhlý‘, chakas. *öl* ‚vlhký‘, šor. *ül*, ojrat. *ül*, tuva, tofalar *öl*, jak. *üöl* ‚vlhký, mokrý‘, čuv. *vilä* id. (RÄSÄNEN 1969, 371; CLAUSON 1972, 124; SEVORTJAN 1974, 524–25).

,trhlina naplněná vodou; dočasný vodní tok; suché údolí' (EWU I, 54), 'údolí, dolina; údolí, v němž v časech dešťů a v době jarního tání protéká malý potok, jenž je jinak vyschlý' (UEW 3); plus maď. *tele* (poprvé 1372), *тели*, dial. *telle* 'plný, naplněný', *tel-* 'stát se plným, naplnit se', *teljes*, arch. *teles*, 'celý, úplný, kompletní; úplný', *tölt-*, (Flüssigkeit) schütten, gießen, (Getränke) einschenken; füllen, anfüllen' (EWU II, 1497–1500; UEW 518: dohromady s mansi TJ *tāwl*, P *taɣla* a chanty Vj. O *tel* 'plný' jsou odvoditelné z ugrofinské praformy *tälk3 či *tāwδe).

Hypotetická složenina *asz(a)tele* by mohla označovat 'údolí plné {vody}' či 'řeka plná {vody}'.

Pozn. 2: Konstantin Porfyrogennétos zaznamenal kompozitum Ἀτελικοῦζου [§38.30], jež komentoval jako místo, v němž lid Pečeněgů žil v jeho době. Dále se objevuje v obratu Ἐτεῖλ {ποταμός} και¹⁵ Κουζού [§40.24], který Konstantin vysvětlil explicitně jako 'místo, které Turci (= Maďaři) užívali k pobytu, je nazýváno podle řeky, jež jím protéká napříč, Eteł a Kouzou, a kde nyní žijí Pečeněgové'. Menges (1944–45, 259) zvažoval, že termín označoval jinou řeku nebo se stala apelativem. Zeuss (1837, 751) a Markwart (1903, 33) spekulovali o tom, že slovo Kouzou bylo ekvivalentem ř. μεσοποταμία, s tím, že v Kouzou identifikovali maď. *köze* (3 sg. possess. od *köz* 'centrum, střed'), které se také používá v názvech maďarských oblastí, např. *Szamos-köz*, *Mura-köze*, *Rába-köze*. Maď. *köz* je odvoditelné z ugrofinské praformy *küts (UEW 163; EWU II, 827) ~ *küti 'střed' (SAMMALLAHTI 1988, 544).

Pozn. 3: Müllenhoff (1906, 75) vyslovil hypotézu, že hydronymum Δαίχ [Ptolemaios 6.14.2.4,5], Δαίχ [Zemarchos], Γεήχ [Konstantin Porfyrogennétos 37.2], později *Jajik*, sr. čuv. *Jejak*, kzk. *Žajyk*, od roku 1775 nahrazeno jménem Ural (VASMER IV, 551–52), by mohlo být uralského původu, který předpokládal v uralské praformě *joke 'řeka' (UEW 99) ~ *juká (SAMMALLAHTI 1988, 537), ačkoliv byla obvykle upřednostňována turkická etymologie (sr. MENGES 1944–45, 260, jenž vycházel z tk. *jaj-yk* 'rozšířený, otevřený', part. perf. pass. od slovesa *jaj-* 'rozšířit se', tuva *čaj-*, střtk. [Maḥmūd Kašghari] *jad-*, stujg. *jad-*, ale altai *dajyq* 'potopa', tuva *čajyq* 'záplava, příval, liják' jsou sémanticky bližší k pojmenování řek a nemohou být odvozeny z ptk. **jād-*, ale pouze z kořene **jāj-*, který je doložen v tuva *čaj-* 'kývat, mávat, pumpovat', altai *daj-* 'rozlít se, zaplavovat, šířit se (o řece)' – viz ESTJ 1989, 76–77).

3 Jul

3.0 Mari: KB *Jál*, B *Jul*, U *Ju'l-šüt*, Volha' (WICHMANN 1953, 54, #264); vých. mari *Jul* id. (PAASONEN 1948, 29).

3.1 Paasonen (1926, 38) spojoval hydronymum s chanty (Konda) *jaɬpɜ* 'pramení, *jaɬpò'ŋ* 'ústí potoka tekoucího z jednoho pramene', (Yugan) *jaɬpɜ* 'dravý potok, bystřina'. Funkci finální slabiky vysvětlil Toivonen (1933, 382–383).

3.2 Markwart (1929, 96) spekuloval o adaptaci tohoto marijského hydronymu z čuvašského ekvivalentu ADĕl přes *Ajal. Ale takový vývoj nemá analogii v čuvašských výpůjčkách v marijštině.

3.3 Sinor (1964, 1–8) hledal původ mari *Jul*, Volha' v tk. *jül 'tok, potok, pramení' > stujg. *yuuł* 'horská bystřina, pramení', kkh. *jül*, *jul* 'potok', ojrät., salar *jul*, koibal

15 Marquart (1903, 33, pozn. 3) objasňoval spojku jako chybu kopisty, který se podle něj domníval, že Kouzou bylo alternativním jménem řeky Ἐτεῖλ.

jul ,potok, horská bystřina', chakas. čul ,potok', čuv. ʃʷʷl ,pramen' (RÄSÄNEN 1969, 209–10; CLAUSON 1972, 917–18; SEVORTJAN 4, 244; DTS 277).

3.4 Alternativním turkickým zdrojem marijského hydronyma by mohlo být slovo pro ,cestu': tat., bašk. jul oproti sttk. jol id., etc. (RÄSÄNEN 1969, 205–206; SEVORTJAN 4, 217–219). Od prehistorických dob Volha fungovala jako superdálnice, spojující ruský sever a pontsko-kaspické stepi. Sémantický vztah mezi pojmy ,cesta' a ,řeka' má paralely např. v kušitských a čadských jazycích, konkrétně sev. kuš.: bedža lagi, pl. -a ,chodník, pěšina, dráha'; vých. kuš.: somali laag ,vodní kanál', bayso lága ,říční břeh'; oromo mača laga ,řeka', lage ,údolí'; konso laka ,plán', d'irayta lak ,místo, prostor'; již. kuš.: qwadza lagalako ,cesta, stezka'; centr. čad.: wamdiu làgu, margi lagù, záp. margi lakù, kilba lākù ,cesta' (z rukopisu ,Etymological Dictionary of Beja').

3.5 Nejprůročnější by samozřejmě byla domácí, marijská etymologie, kterou zřejmě dosud nikdo nezformuloval. Jako zdroj se zde nabízí vých. mari juaļye ,vlhký, mokrý' (PAASONEN 1948, 29). Ztráta očekávaného γ po odpadnutí finálního vokálu je regulární, sr. mari KB jal ,noha', oproti mord. mokša jalga ,pěšky', fi. jalka ,noha' (MIKKOLA 1929, 127; UEW 88–89).

4 Λύκος

4.0 Hérodotos [4.123] zmiňuje čtyři velké řeky tekoucí ze země Thyssagetů napříč pustinou a dále do země Maiótských, kde se mají vlévat do Maiótského jezera. Jména oněch řek jsou Lykos, Oaros, Tanaïs, (S)yrgis. Tomaschek (1889, 32) uvažoval o identifikaci řeky Lykos se řekou Jajik (dnes nazývanou Ural) nebo horním tokem Volhy, zatímco jméno Oaros by se vztahovalo k dolnímu toku Volhy.

4.1 Alespoň nepřímě Tomaschek (1889, 32–33) spojil hydronymum Λύκος s udmurtským hydronymem Jug s variantou Lug, jež má ruský protějšek Belaja, přítok řeky Kamy. Vysvětloval je z udm. Malmyž ju'g-ak adv. ,jasně, čistě, Malmyž-Uržum lu'g-ak, đug-ak ,auf einmal und hell'; Sarapul, Malmyž, Jelabuga jugit, Jelabuga, Malmyž-Uržum lugin, Ufa đugin adj. ,jasný' etc. (WICHMANN 1987, 82), komi jugid ,světlo, světlý (n., adj.), blesk', jug ,blesk', jugör ,paprsek, světlo', jugdini ,osvětlit, osvětlit' (KESK 334). Toto řešení jistě vyhovuje pro výklad hydronyma Jug/Lug, ale je těžko aplikovatelné pro Λύκος. Důvod spočívá v historické fonetice: udm. l- a đ'- jsou sekundární varianty j- a permské -g- odpovídá mari & mord. -ŋg- < fu. *-ŋk- (sr. KESK 14). Permský kořen *jug- regulárně odpovídá mari jonggeštaš ,projasnit se', jonggãdo ,prostorný' (KESK 334; PAASONEN 1948, 27).

4.2 Nadějnější je úvaha spojující motivaci říčního jména s faktem, že řeka Λύκος měla protékat pustinou popsanou Hérododem. Sr. též kaz. tat. Čölmen-Idal ,Kama', tj. ,řeka pustiný', podobně čuv. čolma a stbulh. Čölmän-Itil (TOMASCHEK 1889, 33), oproti sttk. čöl, kzk. šöl etc. ,step, pustina' (RÄSÄNEN 1969, 117). V takovém přípa-

dě může být přijatelným kandidátem baltský termín *laukas ‚terén bez stromů‘, sr. li. *laũkas* ‚terén bez stromů, volný prostor, pole‘, lo. *laũks* ‚mýtina, světlina (v lese), volný prostor, pole‘, prus. (III) *laucks*, ak. sg. *laukan* ‚pole‘ (ALEW I, 561–62), vše z ie. **leuk-* ‚svítit, zářit‘ (POKORNY 1959, 687–89).

4.3 Další řešení by mohlo vycházet z faktu, že Volha vytváří významný ohyb, kdy svůj tok otáčí od východního směru k jihu. Děje se tak při ústí největšího přítoku Volhy, řeky Kamy (délka 2032 km; povodí 522 000 km²). V jazyce mari, který je doposud užíván v severním sousedství tohoto ohybu a v minulosti i mnohem dále na jih, je známo slovo *luk* (P, B, M, U, CÜ), *lũk* (CK, Č, J), *lãk* (K) ‚roh (místnosti, budovy), kout‘, ale také ‚ohyb řeky či jezera‘ < pmari *lukã (BERECZKI 1992, 34, nr. 165; 2013, 124–25). Právě tento význam skvěle odpovídá změně směru toku Volhy od východu k jihu. Další příbuzenstvo potvrzuje spíše prioritu významu, který se vztahuje k přírodnímu objektu než k lidskému příbytku: fi. *loukka*, *loukas* ‚doupě‘, *loukku* ‚štěrbina, dutina, jeskyně‘, *loukko* ‚úhel, roh, kout, dutina, úkryt‘, ?*laukku* ‚otvor, díra‘, ?*liukku* ‚dutina ve sněhu‘; maď. *lyuk* (dial. *gyuk*, *juk*, *lik*, *luk*) ‚díra, trhlina, puklina, dutina; zadek‘; nen. O *loxe* ‚úhel, roh, kout (např. v místnosti nebo u jezera dodaleka roztaženého)‘ (UEW 252: *lowkkε).

Pozn. 4: Analogickou sémantickou motivací je možno identifikovat u staroruského hydronyma *Erelʹ* (dnes *Orelʹ*), označujícího levý přítok Dněpru, který je poprvé zmiňován v Ipatjevském letopise k roku 1183: *Ерель, ергоже Русь зовуть Уголь*. Vasmer (III, 151) etymologizoval hydronymum s pomocí osm. *äjri* ‚křivý‘, *äjriilä* ‚křivit, ohýbat‘ (RADLOFF I, 661–62), tur. *eğri* ‚křivý; zatáčka‘, *eğrilik* ‚zakřivení‘, stujg. *ägri* ‚křivý‘, *kkh.*, *kumán.*, *čagh.* *ägri* ‚křivý, ohnutý‘; čuv. *avər* ‚jáma; hluboké místo v řece či jezeře‘ etc. (RÄSÄNEN 37–38).

5 Rav & Ravo

5.0 Mord. erzja *Rav*, *Ravo*, Volha‘, mokša *rava*, řeka‘, *Rav*, Volha‘ (UEW 420).

Ibn Ḥawqāl, AD 977/8: *naḥr al-Rōs* ~ mordvinská determinovaná forma *Rav-ś* (AALTO 1976 [79], 37). Mordvinské hydronymum bývá projektováno do praformy (i) *rava (KERESZTES 1986, 127), ale stejně regulérní jsou i dvě další možnosti, (ii) *raya a (iii) *raŋa; sr. ad (ii) mord. mokša *pavaz* ~ *pavas* ‚bůh‘ < *payas < indoírán. **b^hagas*; ad (iii) mokša *ov(ə)*, *zet* < fv. *wāŋe (viz KERESZTES 1986, 106, 103). Srovnání s chan-ty DN *rõu*, DT *rãu* ‚nečistota, odpad, hniloba (ve vodě)‘, Likr. *rãyz*, Mj. *rãuγz* ‚hniloba, bahno (ve vodě)‘ (KORENCHY 1972, 65), jež vyhovuje variantám (i) & (ii), je slabě sémanticky.

5.1 Schlözer (1771, 306) byl patrně první, kdo spojil mordvinské hydronymum s řeckým označením Volhy v podobě ‘Pã¹⁶, jak jej zaznamenal Ptolemaios [6.14.1.4]. Následovali jej např. Klaproth (1826, 82), Šafarik (1837, 402) a Kiepert (1878, 346, pozn. 3). De Lagarde (1866, 263) propojil Ptolemaiovo ‘Pã se jménem mytické řeky

16 Die Wolga nennen sie noch jetzt *Rhau*, so wie sie bey Ptolemäus ‘Pã heißt.

Raḡhā- v Avestě, ale zůstal rezervovaný ohledně identifikace s řekou Volhou.¹⁷ Později (1868, 62) přidal staroindickou mytickou řeku jménem *Rasā* a v obou studiích fryžské hydronymum 'Péa, tj. *Réha?*, a arménské hydronymum *Rah*, jež zmiňoval Koriwn ve svém *Život Mesropa Maštotse* [11.33]. Kuhn (1887, 214–15) rovněž přidal avestské hydronymum *Raḡhā*- a védské *Rasā*-, obě jména mytických řek, nicméně vyjádřil pochybnosti ohledně jejich identifikace. Při té příležitosti zmínil pokus Geigera, který se snažil identifikovat avestskou řeku *Raḡhā*- s řekou Iaxartes anticých autorů s tímto komentářem: *die Raiha wiedererkennen will, führte jedenfalls bei seinen anwohnern einen anderen namen, aus dem das moderne Sir hervorgegangen ist und der bei den Griechen als Silis, bei den Indern als Sidā erscheint* (KIEPERT 1878, §58). Dále dodal, že „...*Sidā* ist selbstverständlich als die iranische, nicht etwa als die indische form des namens zu betrachten.“

Mytický charakter řeky *Rasā*- (viz BLAŽEK 2016a, 13) spočíval v tom, že měla obtékat kolem Země i atmosféry [např. RV IX.41.6; 10.108.], pouze ve RV V.53.9. je popsána jako západní přítok řeky Indus. V Puránách a Mahábhárátě je *Rasā* spojována s podsvětím nebo peklem (MW 870c). Forma *rasā*- je femininum k maskulinu *rása*-, štáva z rostlin či ovoce, jakákoliv tekutina, vlhkost; morek, kostní dřev [RV] (MW 869b, 870c: *rasā*- = ‚vlhkost‘, ale Mayrhofer v EWAI II, 441–42 vyjádřil pochybnosti o apelativní funkci slova *rasā*-). Odpovídajícím íránským protějškem je ml. avest. mytická řeka *Raḡhā*- [Yašt 5.63, 5.81, 10.104, 14.29, 15.27; Vidēvdāt 1.19 etc.], transkribovaná v zoroastrijském pahlavi jako *Arang* (BARTHOLOMAE 1904, 1510–11).

Pozn. 5: Marquart (1903, 378–79, fn. 4) interpretoval etnonymum *Rogastadzans* u Jordana [*Getica* 23, §116] z polovinu 6. st. jako **Rauwa-stadjans* ‚obyvatel {břehů} Volhy‘. Totéž hydronymum nacházel též v etnonymu *Ῥόβοσσοι* zaznamenaném Ptolemaiem.

5.2 Schrader (1890, 633f) a Schrader & Nehring (1917–23, 329) viděli v hydronymu adaptaci ie. **srouā* ‚tok‘, sr. skt. *giri-sravā*- ‚horský tok‘, li. *sravà* ‚krvetok, menstruační etc.‘ (POKORNY 1959, 1003).

5.3 Ve své recenzi Schradera (1890) se Bartholomae (1890, 1108) pokusil vysvětlit mordvinské hydronymum a Ptolemaiovo *Ῥᾶ* na základě avest. *rauan*-/*raon*- ‚řeka, vodní tok‘ [Yt. 14.21, 18.6, V. 5.1f / Y. 10.17, V. 2.23] (BARTHOLOMAE 1904, c. 1512) < írán. **hrau*^o < **srau*^o (sr. EWAI II, 784).

5.4 Paasonen (1897, 122–23) odmítl Schraderovo řešení a nabídl vlastní etymologii založenou na fi. *rapa* ‚bláto, kal, výkal‘, est. *raba* ‚močál, bažina; ztrouchnivělý‘, liv. *raba mā* ‚kyprá půda‘; sámí (Norsko) *rappe* ‚coenum existens in loco, quem homines vei pecudes saepe calcant‘. Ve skutečnosti je sámské slovo finského původu a balt-

17 Ich denke der name des bekannten flusses *Ῥᾶ* werde nichts anderes sein als *Raiha*: natürlich meine ich nicht dass der mythische *Raiha* der texte die Wolga sei. Das בורא {*parūm*} der pehlewüübersetzung Vd 7, 9 wird, was Spiegel kommentar 46 als möglich hinstellte, das neupersische *Harūm* (die stadt der Amazonen) sein: Ptolemaeus 5,9.19 lässt die Amazonen μεταξὺ τοῦ Ῥᾶ ποταμοῦ καὶ τῶν Ἰππικῶν ὀρέων wohnen.

skofinské formy skandinávského původu, sr. stsev. *draf* ‚usazeniná‘ (DE VRIES 1962, 79–80; SKES 735–736).

6 **Uar(i)*- > *ᾠαρος

6.0 Hydronymum *ᾠαρος bylo poprvé zaznamenáno Hérododem [4.123–124] kolem r. 450 př. Kr. Stejná složka *uar- může být identifikována v hydronymu *Οὐαρδάνης*, jež zachytil jako první Ptolemaios [5.9.5, 28] a které se patrně vztahovalo k řece Kubáň (sr. ABAEV 1949, 188: *uaru-dānu- ‚široká řeka‘).

6.1 Marquart (1903, 378–79, fn. 4) uvažoval o tom, že hydronymum *ᾠαρος bylo alternativním označením Volhy. Jeho původ hledal v Írán. *uaru- ‚široký‘¹⁸, sr. avest. *vouru*-, např. ve stavest. *vouru-čāšāni*- ‚do daleka hledící‘ ~ véd. *uru-cákṣas*-; oset. *urux* ‚široký, rozlehlý, prostorný‘ (EWAI I, 227). Podobně Herrmann (1937, cc. 1680–81¹⁹).

6.2 Kretschmer (1928, 101) vysvětloval hydronymum s pomocí skt. *vār(i)* ‚voda‘, ve dle jeho avestského protějšku *vār*- ‚děšť‘. Měl to být jeden z argumentů o přítomnosti reliktových Indoárjů v pontsko-kaspických stepích. Zde je třeba být konkrétnější. Védské *vār*- skutečně znamenalo ‚vodu‘ [RV, AV, VS], ale sanskrtské *vāri*- označovalo jak ‚vodu‘, tak ‚děšť‘ [Mn, MBh]. Zde je tedy přesná korespondence k avest. *vār*- ‚děšť‘. Vedle těchto tvarů je třeba zmínit skt. *varī*-, pl. *varyās* ‚řeka‘, jež odpovídá avest. *va'ri*- ‚moře, mořský záliv‘ [Y. 42.2, 65.4, 71.10; Yt. 5.37, 8.46.8, 10.14, 19.51, 19.56, 19.59; Aog. 28; Ny. 5.5; S. 2.9] > zor. pahlavi *var* ‚jezero‘ (BARTHOLOMAE 1904, cc. 1364–65; EILERS & MAYRHOFFER 1960, 110–11; NYBERG 1974, 203). Kretschmer také nezapomněl upozornit na paralelu v toch. A *wār* ‚voda‘. K tomu přidal ligurské říční jméno *Vārus*, poprvé zaznamenané Caesarem [*De bello gallico* 1.86.8]. Později je Krahe (1964, 38–40) zahrnul do základního korpusu své ‚staroevropské‘ hydronymie.

18 *Rogastdzans* ist die gotische Übersetzung von *Ῥόβασκοι, eines von Ptol. 6.14 p. 426, 28 Wilberg an den östlichen Rhaquellen verzeichneten Volkes, bei Orosius I, 2, 2 *Rhobasci*, das mit den unter den Rhipa- een sitzenden *Βοροῦσκοι* Ptol. 3, 5 p. 201, 15 identisch ist. *Ῥόβασκοι, *Rhobasci* ist vom finnischen Namen der Wolga abgeleitet, der noch heute bei den Mordwinen *Raw*, *Rau*, in bestimmter Form *Rawś* lautet und wahrscheinlich dem *Pōs des Agathemeros zu Grunde liegt. Derselbe ist wohl dem skythisch-iranischen *Raha, bei Ptol. *Pā (nur Gen. und Acc), aw. *Raiha*, ved. *Rasā* entlehnt. Neben letzterem Namen kannten die iranischen Skythen für die Wolga noch die Bezeichnung *ᾠαρος (Herodotos 4, 123. 124) d. i. *waru ‚der breite‘ (vgl. *Βορυ-σθένης*, hunnisch *War*), wovon der Volksname *Βοροῦσκοι* abgeleitet ist. Vgl. Zeuss, *Die Deutschen und die Nachbarstämme* 80**. Müllenhoff, DA. III 98. Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II 20. SBWA. 117, 1888, Nr. I. Für die Gleichung *Pā = *Raiha* haben sich ausgesprochen P. de Lagarde, 1866, 263; Id., Beiträge zur baktrischen Lexikographie (1868), 62.

19 *Oaros* – nach Herodot [IV 123] neben dem Lykos, Tanais und Syrgis ein Zufluss der Maiotis, entspringend bei den Thyssagetai. Aus Herodot [IV, 124] ergibt sich, dass der O. ein grösserer Fluss war, an dem Dareios sein Heer lagern liess und acht Burgen baute, als er bis zur Einoede zwischen den Budinen und Thyssagetai vordrang. Danach (c. 1681) kann es sich nur um die Wolga handeln, die Herodotos irrtümlich in die Maiotis münden lässt statt in das Kaspische Meer. Kiessling u. Bd. IA s. 1f. vergleicht den Namen O. mit avest. *vouru* ‚der breite (Fluss)‘, was die Türkstämme durch *Atl* uebersetzten.

6.3 Pro Hérodotovo hydronymum Ὠαρος hledal Napolskix (p.c.) jeho původ přímo v toch. A wär, B war ‚voda‘, B -wär ‚tok‘, např. ṅoru-wär ‚dolní tok‘ (ADAMS 2013, 627–28) s tím, že toto hydronymum představuje zásadní stopu východní migrace předků Tocharů.

6.4 Schramm (1973, 115) odmítl identifikaci hydronyma Ὠαρος s Volhou a upřednostnil jeho souvislost s Dněprem, jenž byl výslovně pojmenován Var Jordanem 52²⁰, a Βαρούχ Konstantinem Porfyrogennétem (*De administrando imperio* 38.68). Toto hydronymum bylo etymologizováno několika způsoby:

6.4.1 Vycházejí ze svého přesvědčení o kontinuitě mezi Avary z éry Byzance a současnými Avary z Dagestánu, Klaproth (1826, 245) se pokusil vysvětlit hydronymum Var pomocí moderní avarštiny, kde se používá slovo *ʒor* ‚river‘. Nikolayev & Starostin (NCED 537) slovo srovnali s tindal *reha* ‚vodní nádrž‘, bežta *riühi* ‚umělý potok‘, lezghin, tabasaran *hül* ‚moře‘ etc. Společným východiskem by měla být severokavkazská praforma **hwlV/*lhwV*, která je poněkud vzdálena od hydronyma Var.

6.4.2 Tomaschek (1889, 20) srovnal hydronymum Βαρούχ s jak. *üräx* ‚řeka‘ (BÖHTLING 1851, 49). Příbuzno může být čuv. *vârâ*, užívané ve formulaci *šav vârri* ‚ústí řeky‘. Ztráta finální veláry má obdobu v čuvašském homonymu *vârâ* ‚semeno‘, oproti sttk. *uruy* id. (EGOROV 1964, 49; RÄSÄNEN 1969, 516).

6.4.3 Vasmer (1923, 66), Abaev (1949, 187) a Schramm (1973, 99) vysvětlovali hydronymum Βαρούχ na základě oset.: iron. *wæræx*, digor. *urux* ‚široký‘ < **uaruka-/u-ruka-* (ABAEV 1989, 90).

6.4.4 Pritsak (1954, 124–34; sr. též SCHRAMM 1973, 99) nabídl starobulharskou etymologii hydronyma Var, opíraje se o čuv. *var* ‚údolí, rokle, propast; vnitřek, střed, břicho‘; anat. tur. poet. *öz* v říčních jménech *Egri öz*, *Qilij özü*, dále kaz. tat. *üzän* ‚údolí, dolina, nížina‘, baraba tat. *üzön* ‚říčka, potok‘, kzk. *özän* ‚řeka; uvnitř‘, vedle označení Dněpru termínem *Yozu* (= *özü* < **özi*) v pozdní kopii ‚Geografie Pseudo-Mowsěse Chorenac‘iho, snad od Anania Širakac‘iho, přepsané kolem r. 700, a oghuzsko-kumánského jména *Özi* téže řeky (-i je posesivní sufix 3. osoby sg., sloužící k determinaci).

Pozn. 6: Za pozornost stojí, že čuv. *var* ‚údolí, rokle, propast; vnitřek, střed, břicho‘, jež slouží k etymologii hydronyma Var, které použil k pojmenování Dněpru Jordanes, významem odpovídá termínu -κούζου, Κουζού, který zaznamenal Konstantin Porfyrogennétos ve složenině Ἀτελκούζου [§38.30], a v syntagmatu Ἐτέλ {ποταμός} καὶ Κουζού [§40.24]. Zeuss (1837, 751) a Markwart (1903, 33) identifikovali v -κούζου & Κουζού maď. *kőze* (3. sg. pos. od *köz* ‚střed‘), jež se objevuje i ve jménech maďarských regionů jako Szamos-köz, Mura-kőze, Rába-kőze. Maď. *köz* je odvoditelné z fu. **küts* (UEW 163; EWU II, 827) ~ **küiti* ‚střed‘ (SAMMALLAHTI 1988, 544). V takovém případě by formy -κούζου & Κουζού odpovídaly řeckému termínu μεσοποταμία (MARKWART 1903, 33), a stbulh. Var by patrně neslo obdobný význam.

20 ut vix pars aliqua hostium remaneret, quae in fuga versa eas partes Scythiae peteret, quas Danabri amnis fluente praetermeant, quam lingua sua Hunni Var appellant. Uchýlila se pak do té části Skythie, kterou obtéká řeka Danaper, jíž Hunové svým jazykem říkají Var. Překlad Stanislav Doležal (JORDANES 2012, 98).

7 Volga

7.0 Hydronymum Volga se poprvé objevuje při popisu událostí z r. 964 ve staroruské Nestorově kronice psané kolem r. 1100.

7.1 Byzantský historik, archivář, teolog a astronom Nikeforos Gregoras (1290/1–1360) vyslovil hypotézu o původu etnonyma Βούλγαροι, které odvozoval ze říčního jména Βούλγα ‚Volga‘ (viz jeho *Byzantina Historia* 1.26.19–21; sr. též MORAVCSIK 1958, 105). Jiná Volga je přítokem Dněpru. Visla má dokonce dva přítoky jménem Wilga, jeden s ústím u Krakova (25km dlouhá), druhá s ústím v jižním sousedství Varšavy (67km dlouhá). Všechna tato hydronyma jsou odvoditelná z psl. *vьlga ‚vlhkost‘ (VASMER I, 336–37). Je nutno doplnit nejbližší baltské příbuzenstvo, prostřednictvím kterého lze etymologizovat strus. Volga, konkrétně lo. valġs m., valga f. ‚vlhký‘, vilgt, °gstu, °gu ‚stát se vlhkým‘ (ME IV, 454, 587), li. vilgti, vilgstu, vilgau ‚navlhčit‘ etc. (POKORNY 1959, 1145–46: *uelg-).

Ve hře jsou však i další alternativy:

7.2 Tomaschek (1889, 32) a Rozwadowski (1913, 49; 1948, 227–30) se pokusili hydronymum vysvětlit z fv. *walkeda ‚bílý‘²¹, ale Vasmer (I, 336–37) to odmítl jako fonologicky nepravděpodobné. S tím lze souhlasit u adj. *walkeda ‚bílý‘ a jeho kontinuantů, ale existují i formy bez derivačního sufixu *-da, např. mari wolyem ‚svítím, zářím (o ohni, vodě, zlatě, sklu)‘. Třetí osoba sg. *wolya ‚je světlý‘ se zdá být docela atraktivním kandidátem na předlohu hydronyma Volga. Nicméně, je třeba připomenout, že přívlastek ‚bílá‘ nese největší přítok Volhy, Kama, jmenovitě čagh. Ak-Ādil ‚Kama‘, doslova ‚Bílá Ādil, kaz. tat. Ak Idəl ‚Kama‘ = ‚Bílá Idəl‘, čuv. Šyrĕ-ADĕl ‚Kama‘, doslova ‚Bílá ADĕl‘, zatímco vlastní Volha je charakterizována jako ‚černá‘, sr. kaz. tat. Kara Idəl ‚Volha‘ = ‚Černá Idəl‘ (GOMBOCZ 1917, 183; RADLOV I, 842, 857, 1509; RĀSĀNEN 1969, 52). Tomaschek (1889, 32) ještě zmiňuje jezero Volgo (61 km²), jedno ze čtyř jezer, jimiž Volha protéká na svém horním toku.

7.3 Podle osobního svědectví Romana Jakobsona jeho někdejší krajan Nikolaj Sergejevič Trubeckoj předložil vlastní baltskou etymologii hydronyma Volga během svých přednášek ve Vídni ve 30. letech 20. st. Trubeckoj se měl opírat o tyto argumenty: v rané východní slovanštině se nezaokrouhlené přední vokály mění na zaokrouhlené zadní vokály před tautosylabickým l, takže např. forma *jilga by se měla změnit na *julga. Počáteční j- se ve východní slovanštině ztrácí před zaokrouhlenými vokály a takto nově vzniklé počáteční u- přijímá obligatorní protezi v-. Touto cestou lze dojít k formě *vulga, kde se krátké u změnilo na o během 12.–13. st. Tak lze

21 Fv. *walkeda > fi. valkea ‚bílý, zářící, jasný; oheň, zářící plamen, světlo ohně; blesk‘, lud. vanged, est. valge ‚bílý, jasný, blond; bělost, světlo‘, liv. vālda (SKES 1619–21); sami N viel'gād ‚bílý, světlý, bledý‘, Kildin vilkeð, Not. vielkeð id.; mord. erzja valdo, mokša valdā ‚světlý, jasný‘; mari J walyəðə, U B wolyəðo ‚jasný, jasnost‘. Dále sr. mari wolyem ‚zářím (o ohni, vodě, zlatě, skle)‘; maď. világ ‚světlo; svět; lid‘, (arch.) ‚lidstvo, život‘, indikující fu. *walks ‚bílý, světlý; zářit‘ (UEW 554–55; BERCZKY 2013, 315–16). SAMMALAHTI (1988, 551) rekonstruoval fu. *wilki- ‚světlý‘, vedle fp. *vėlkita.

dojít od hypotetické praformy *Jilga* k *Volga*. Citováno podle Gimbutas{ové} 1963a, 69; 1963b, 33, 205. Viz též Toporov 1980, 40. Mezi baltskými hydronymy se objevuje celá řada jmen motivovaných baltským adjektivem ‚dlouhý‘, jež je doloženo v li. *ilgas*, lo. *ilgs* id., vedle prus. adv. *ilga* ‚dlouho‘, např. ve jménech litevských řek *Ilga*, *Ilgė*, *Ilgės*, *Ilgupys* etc., jezer *Ilgai*, *Ilgis*, *Ilgys*, *Ilgažeris*, *Ilgežeris* etc. (VANAGAS 1981, 129); lotyšských řek *Ilga upe*, *Ilgupe*, a jezer *Īldza-ēzērs*, *Īldzes-ēzers* etc.; pruských jezer *Ilgayn*, *Ilggen See*, *Ilgolwen* etc. (TOPOROV 1980, 39). Nejdelší světovou ‚Dlouhou řekou‘ je čínský 長江 *Cháng Jiāng*, s délkou 6 379 km a povodím 1 808 500 km², nejdelší řeka celé Euroasie a třetí nejdelší tok světa. ‚Dlouhý‘ je od éry Šesti dynastií (220–589 po Kr.). Současné převažující jméno 揚子 *Yángzǐ* se původně užívalo jen pro dolní tok v blízkosti Šanghaje²².

7.4 Ještě méně pravděpodobný je pokus Mikkoly (1929, 127–28) promítnout záp. mari *Jál* a vých. mari *Jul* ‚Volha‘ do praformy **Jylγ*²³, která by měla být adaptována do strus. *Volga*. Na vysvětlenou rozdílů v anlautu Mikkola (1929, 127) zmiňuje staroruskou transkripci *Omov*(ъ)ža, *Omovyža* estonského říčního jména *Emajõgi*. Existenci staroruské varianty **Vьlga* by mohla potvrdovat udmurtská folklorní výpůjčka *Bulga* ‚Volha‘ (MIKKOLA 1929, 128). Podle Vasmera (I, 337) by hypotetické pramarijské **Jylγ* mělo představovat adaptaci takových turkických forem jako baraba tat., bašk. *jylγa* ‚řeka, potok‘, kzk., nog. *žylγa* ‚říčka, řeka‘, které samy jsou patrně mongolského původu (RÄSÄNEN 1969, 200: výpůjčka z mong. *žylγa* ‚koryto řeky, potok, svah‘ – viz RAMSTEDT 1935, 109).

7.5 Docela nové řešení může být nabídnuto na bázi maď. *völgy* ‚údolí‘ (1211); (zastarale) ‚morek, jádro vředu‘, sr. staromadžarská toponyma: *Furizuelgi* (1211), *Welg* (1220), *Sasweolgy* (1256), *Weulgzad* (1338), *Worrewlabvelgu* (1342) etc. (EWU 1653). Příbuzno je ob-ugr. **wäyäl’* > pchanty **wäyäl’* > chanty Trj. *wäyäl’*, přítok Obu’, O *öxäl’*, Kaz. *wöxan’*, přítok; Vogul = Mansi’, *wöxan’-jöxan’*, říčka Vogulka’; pmansi **wäl’* > mansi LM *vuól’* ‚ohyb řeky‘, KU KM P LO *wól’*, So. *wól’* ‚trasa řeky‘ (HONTI 1982, 193, #677); komi S *voł’*, *voł’-ju* ‚malá řeka‘, VO *veł’* ‚pravý přítok horní Vyčegdy‘; nenec Nj. *wäej* v *jaḡaw wäej* ‚delší rovná trasa řeky mezi dvěma ohyby; плёсо‘ < ural. **wadkz* ‚malá řeka; říční ohyb nebo část řeky mezi dvěma ohyby‘ (UEW 550–51).

7.6 Pro úplnost, toch. B *walke* (nesklon.) adj. ‚dlouhý (o čase)‘, adv. ‚dlouho‘ může také být docela slibným kandidátem. Sémantická motivace by byla stejná jako u litevského hydronyma *ilga* f. ‚dlouhá‘ (sr. §7.3). Synchronní podoba slova stojí relativně blízko k hydronymu *Volga*. Tradiční projekce zpět do praformy **u̯l̥H₂go-*, snad utvořené od ie. kořene **uel-* ‚otáčet‘ (ADAMS 2013, 631–32), je též aplikovatelná na Volhu. Pokud dáme přednost alternativní etymologii slova *walke* z **ui-d̥l̥H₂gʰo-* (viz BLAŽEK 2015, 62), bude nutno dané řešení vyloučit.

22 <https://en.wikipedia.org/wiki/Yangtze>.

23 Ztráta *γ* po odpadnutí finálního vokálu je regulérní, sr. mari KB *jal* ‚noha‘, oproti mord. mokša *jalg* ‚pěšky‘, fi. *jalka* ‚noha‘ (MIKKOLA 1929, 127; UEW 88–89).

8 Shrnutí

hydronym	slovanský	baltský	iránský	tocharský	mordv.	mari	maďarský	turkický
Ἀράξης			*araxsa- neškodný *haraxša- všetnavý *āhraxša- tmavé ústí					(sr. tat. Kara Idal Volha)
*As(a)tEl							asz(ṽ)tele údolí plné {vody}	*astial s velkými povodněmi *ast(h)ōl dolní mokřina
Jul						julye vlhký		*jul tok tatar jul cesta
Λύκος		*laukas bezlesý terén				luk ohyb		
Rav(o)			*rahā- vlhkost > avest. Rajhā-		rava řeka < *rava / *raṣa / *raṣa			
*Οαρος			avest. va'ri- moře, mořská zátoka pahlavi var jezero *uaru- široký	B war voda B -wār tok				
Volga	*vьlga vlhkost	lo. valga f. vlhká ilga f. dlouhá		B walke dlouhý		wolya je světlý	völgy údolí	bašk. jylyya řeka

9 Závěr

9.1 Tabulka v oddílu 8 shrnuje všechna více či méně pravděpodobná etymologická řešení, ačkoliv se zpravidla vzájemně vylučují. Posuzujeme-li je z hlediska sémantické motivace, mohou být rozdělena do dvou skupin. První skupinu reprezentují ‚hydronymická‘ jména, která jsou spojena s vodou, jmenovitě ‚voda‘ sama, dále ‚řeka‘, ‚(říční) údolí‘, ‚tok‘, ‚povodeň‘, ‚vlhkost‘, ‚jezero‘, ‚moře‘. Druhá skupina zahrnuje termíny charakterizující říční tok či jeho břehy, zde konkrétně ‚široký‘,

,dlouhý', ,zahnutý', ,bezlesý', ,neškodící', ,bílý/světlý', ,černý/tmavý'. Je zřejmé, že první skupina, přímo spojená s vodou, je primární a při více alternativách by měla být preferována. Pokud se mezi několika etymologickými kandidáty opakuje více méně stejná sémantická motivace v různých jazycích, nejspíše bude pravděpodobnější než sémanticky izolované výklady. Konkrétně strus. *Volga* < psl. *vьlga ,vlhkost', spolu s lo. *valga* ,vlhká' a mari *jualye* ,vlhký' sémanticky odpovídá írán., nejspíše skyth. **rahā-*, jehož význam ,vlhkost' se rekonstruuje podle véd. [RV] *rasā-*, jež představuje femininum k maskulinu *rása-* ,šťáva z ovoce či rostlin, jakákoliv tekutina, vlhkost; morek'. Další sémanticky blízký protějšek lze rekonstruovat v hypotetické turkické složenině **ast-(h)ōl* ,dolní vlhkost', pod níž si můžeme představit deltu Volhy. Je lákavé připustit, že slovanské *vьlga, lotyšské *valga*, marijské *jualye* a turkické **ast-(h)ōl* představují kalky jejich íránských předchůdců.

9.2 Chronologicky první se zdají být jména dvou mytických toků – první je *Rasā*, zná ji už *Rgveda* složená patrně mezi roky 1500–1100 př. Kr., a druhá *Raḡhā* z ,Mladší Avesty' z počátku 1. tisíciletí př. Kr. Mordvinské *Rav* či *Ravo* může být promítnuto do praforem *raja nebo *raya. Praforma *raja odráží specifický hláskový vývoj praíránské sekvence *āhā, jenž je mezi známými íránskými jazyky minulosti i současnosti typický jen pro avestštinu. Naproti tomu praforma *raya stojí nejbližší k praíránské rekonstrukci *rahā, kterou lze předpokládat i pro staroíránské kmenové jazyky Skythů, Sarmatů a Saků s ohledem na jejich geografické rozšíření. Hydronyma 'Pā a 'Pāç, jež se u Ptolemaia a Pseudo-Agathemera vztahují k Volze, se příliš nevzdálila od východiska *rahā, ač byla zaznamenána ve 2., resp. 3. st. po Kr. Již v polovině 5. st. př. Kr. Hérodotos zaznamenal tři různá říční jména, jež se mohla vztahovat k Volze: Ὠαρος, Ἀράξης, Λύκος. Hydronymum Ὠαρος je etymologizovatelné na základě ml. avest. *va'ri-* ,moře, mořská zátoka' a pahlavi *var* ,jezero'. Toto řešení implikuje řeku vlévající se do velké vodní nádrže. V pomyslné soutěži s neméně atraktivní tocharskou etymologií (B *war* ,voda', -*wār* ,tok') ve prospěch íránského původu hovoří Ptolemaiovo hydronymum Οὐαρδάνης, které pravděpodobně označovalo řeku Kubáň, vlévající se do Azovského moře / Maiótského ,jezera'. Οὐαρδάνης je analyzovatelná na základě složeniny **uar(V)-dānu-* ,řeka vlévající se do moře/jezera', kde druhou složkou je írán. **dānu-* ,řeka' > ml. avest. *dānu-* ,řeka, tok', oset. *don* ,řeka, voda', ale bez známého tocharského protějšku. Řeka Ἀράξης byla Hérodotem popsána jako tok rozlévající se do 40 ramen s tím, že jen jediné ústí do Kaspického moře. Tento popis je aplikovatelný jen na rozsáhlou deltu. Byla-li mýněna delta Volhy, nabízejí se nejméně tři íránské interpretace, konkrétně **a-raxsa-* ,neškodící' s ohledem na klidný tok s nepatrným spádem nebo **ha-raxša-* ,vše-tmavý', s variantou **āh-raxša-* ,tmavé ústí' s ohledem na černé bahno v deltě (sr. kaz. tat. *Kara Idəl*). Třetí Hérodotovo hydronymum, jež se patrně vztahuje k Volze, Λύκος, vypadá jako řecká transkripce pramarijského *lukā ,ohyb', jež může označovat změnu směru toku Volhy od východního k jižnímu v místech, kde přijímá svůj největší přítok, Kamu. Toto řešení se zdá být přesvědčivější než alternativní baltská inter-

pretace **laukas*, bezlesý terén, jež by se mohla vztahovat k pustině popsané Hérododem. Ačkoliv takové řešení je naprosto legitimní, nepatří mezi typické motivy pro jména velkých řek. Ve 2. a 3. st. po Kr. Ptolemaios a tzv. Pseudo-Agathemerios zaznamenali jméno Volhy v podobě 'Pā, resp. 'Pāç, která představují kontinuanty írán. **Rahā* (viz výše). Od 6. st. je známo nové jméno Volhy, rekonstruovatelné v podobě **As(a)tEl*. Zde se nabízejí nejméně tři alternativní etymologie. Hypotetické starobulharské **as-tial* ‚velká povodeň‘ může být podpořeno skutečností, že Astrachaňská a Volgogradská oblast zažívají přibližně každých 5 let povodeň.²⁴ Nedostatkem tohoto řešení je absence apelativního kontinuantu v čuvaštině; k dispozici je pouze hydronymum *TilžE* (viz §2.3). Předpokládaná složenina **ast-(h)öl* ‚dolní mokřina‘ by patrně měla být připsána některému mainstreamovému turkickému dialektu, protože žádná z komponent nemá pokračování v čuvaštině. Třetí etymologický pokus představuje hydronymum jako pokračování hypotetické maďarské složeniny *asz(V)-tele* ‚říční údolí plné {vody}‘. Maďarská etymologie by neměla být překvapivá. Trajektorie migrace předků Maďarů směřovala velmi pravděpodobně podél toků Kamy a dále Volhy po jejich soutoku až do povodí Donu, který je zavedl k Černému moři. Podél jeho břehů došli až k ústí Dunaje (viz BLAŽEK 2013, 181). Maďarská etymologie implikuje přítomnost předků Maďarů v povodí dolní Volhy před rokem 570 po Kr., kdy Zemarchos řeku překročil a zaznamenal její jméno v podobě Ἀττίλας. Tato interpretace může být posílena jednou z alternativních etymologií vlastního hydronyma Volga, která se opírá o maď. *völgy* ‚údolí‘. Samotné hydronymum *Volga* je poprvé zmiňováno v Nestorově kronice k roku 964. Její slovanská prarforma **vǫlga* ‚vlhkost, vláha‘ se zdá být bezpečná. Odpovídající hydronyma jsou známa z povodí Dněpru a Visly. Ale Volga může být též východoslovanskou adaptací baltského názvu typu lotyšského adj. *valga* f. ‚vlhká, mokrá‘. Blízká sémantická motivace bývá předpokládána pro védskou mytickou řeku *Rasá* a její avestský protějšek *Raṣhā*, které bývají spojovány s indoíránskou pravlastí a identifikovány jako Volha. Hypotetická turkická složenina **ast-(h)öl* ‚dolní mokřina‘ (delta?) by vyjadřovala stejnou charakteristiku. K dispozici jsou alternativní etymologie založené na jazycích, kterými se kolem Volhy hovořilo dříve, než k ní dorazili první Slované (snad kolem r. 600 po Kr. s ohledem na glottochronologické datování rozpadu praslovanštiny v 6. st.), konkrétně baltská (lo. *valga* f. ‚vlhká, mokrá‘; méně pravděpodobné je li. *ilga* f. ‚dlouhá‘ s ohledem na obtížné vysvětlení slovanského *v-*); mari *wolga* ‚je světlý‘; maď. *völgy* ‚údolí‘; toch. B *walke* ‚dlouhý‘. Baškirské *jylga* ‚řeka‘ může být přímo vyloučeno jako pozdní mongolská výpůjčka. Ačkoliv hypotetická marijská, maďarská a tocharská jména nejsou sémanticky kompatibilní, přesto mohla být vztažena k téže řece v různých časech. Lze si představit, že starší jméno bylo nahrazeno novým na principu kvazihomonymie, nezávisle na různém smyslu. Dobrou ilustrací může být již citované staroruské hydronymum *Erelb*, překládané

24 <https://www.climatechangeepost.com/russia/river-floods/>

ve staroruských letopisech jako Уголъ úhel, ohyb' v souhlase s jeho turkickou etymologií (osm. äjri ‚křivý, kosý‘, äjrilä ‚ohýbat se‘), ale v současnosti modifikované do podoby Orel', tj. ‚orel' (viz §4.3). Mezi všemi jazykovými entitami, jež mohly přispět k pojmenování Volhy, představuje tocharština první, která se osamostatnila. Podle glottochronologické analýzy se oddělení tocharské větve z indoevropského mainstreamu (anatolská větev se oddělila již v 5. tis. př. Kr.) datuje mezi roky 3 810 př. Kr. a 3 900 př. Kr. podle Sergeje Starostina, respektive Georgije Starostina (viz BLAŽEK – SCHWARZ 2017, 203–04), zatímco dezintegrace ugrofinského prajazyka proběhla výrazně později, kolem r. 2 350 př. Kr. podle Blažka (2012, 34; 2016b, 89), 2 180 př. Kr. podle S. Starostina (viz BLAŽEK 2012, 32), a kolem r. 2 160 př. Kr. podle G. Starostina (2015, 569); aritmetický průměr je 2 230 BCE. Oddělení marijštiny od permské větve je datováno k roku 1 370 př. Kr. S. Starostinem a k roku 1 200 př. Kr. podle Blažka (viz BLAŽEK 2012, 32, 34; 2016, 89), zatímco oddělení maďarštiny od obsko-ugrijské větve datoval S. Starostin k r. 1 340 př. Kr. a Blažek k r. 1 480 př. Kr. (viz BLAŽEK 2012, 32, 34). To znamená, že tocharská větev se oddělila od hlavního indoevropského proudu a vydala se na východ asi 1,5 tisíciletí před dezintegrací ugrofinské jednoty a přibližně 2,5 tisíciletí před osamostatněním marijštiny a maďarštiny. Tocharové představovali ještě v 1. tis. po Kr. nejvýchodnější indoevropskou větev. Pravděpodobně proto zaujímali jejich předkové nejvýchodnější pozici i ve fázi prajazykového dialektového kontinua. Přijmeme-li severopontskou lokalizaci indoevropské pravlasti, alespoň po oddělení anatolské větve, Volha mohla představovat její východní hranici, kterou jako první překročili předkové Tocharů, patrně již v první polovině 4. tis. př. Kr. V takovém případě by bylo zcela přirozené, že označení tak mohutné řeky, důležité pro orientaci, dopravu i rybolov, bylo zachováno po dlouhý čas. Když nová populace osídlila její břehy, zdá se být přirozené, že preferovala uchování původního jména, jen mu dala nový smysl vycházející z vlastního jazyka. Vedle nejdelsího řetězce, který vyjadřuje posloupnost toch. B walke ‚dlouhý‘²⁵ → maď. völgý ‚říční údolí‘ → mari wolya ‚je světlý‘ → lo. valga ‚vlhká‘ → strus. Volga *‘vlhkost‘, se nabízejí i další posloupnosti, např. toch. B war ‚voda‘, -wār ‚tok‘ → avest. va'ri- ‚moře, mořská zátoka‘, pahlavi var ‚jezero‘ → čuv. var ‚údolí, rokle, propast; uvnitř, střed; břicho‘, nebo ml.avest. Raṅhā či skyth. *Rahā → mord. erzja Rav, Ravo ‚Volha‘, mokša rava ‚řeka‘, Rav ‚Volha‘. Z této hypotézy vyplývá sídelní kontinuita i v obdobích masových migrací, patrně ve formě reliktového osídlení, jež zajistilo zprostředkování původních hydronym. Díky tomuto mechanismu se zachovala jména mnoha řek, ačkoliv se na jejich březích vystřídalo více jazyků. Přirozeně, vedle starých jmen se objevují i jména nová. V případě Volhy jejím nejmladším pojmenováním by mohlo být marijské Jul, pokud bylo adaptováno z nějakého

25 Jestliže by toch. B walke bylo skutečně pokračováním praformy *yi-dlH.g^ho-, tocharské slovo by vypadlo z řady kandidátů na předlohu hydronyma Volga. V takovém případě by nejstarší člen řetězce jmen vztahujících se k Volze byl zřejmě marijský. Řetězec by pak měl mít tuto podobu: maď. völgý ← mari wolya → lo. valga → strus. Volga.

turkického zdroje blízkého stujg. *yuuł* ,horský potok, pramení a nejde o kontinuant domácího apelativa *juałye* ,vlhký, mokrý‘.

Zkratky

anat. anatolský, arm. arménský, avest. avestský, bašk. baškirský, bud. buddhistický, bulh. bulharský, c. *circa*, centr. centrální, čad. čadský, čagh. čaghatajský, čín. čínský, čuv. čuvašský, dem. deminutivum, digor. digorský, fi. finský, fp. finopermský, fu. ugrofinský, fv. finovolžský, gruz. gruzínský, chakas. chakaský, chal. chaladžský, chot. chotanosacký, id. idem = téhož významu, ie. indoevropský, írán. íránský, iron. ironský, jak. jakutský, již. jižní, kalm. kalmycký, kaz. kazaňský, kirk. kirgizský, kkh. karakhanidský, krp. karakalpacký, krym. krymský, kumán. kumánský, kurd. kurdský, kuš. kušitský, kzk. kazašský, li. litevský, lit. literární, liv. livonský, lo. lotyšský, lud. ludikovský, maď. maďarský, man. manichejský, ml- mlado-, mod. moderní, mong. mongolský, mord. mordvinský, nen. nenecký, nog. nogajský, ojrat. ojratský, oset. osetský, osm. osmanský, p- pra-, part. participium, pers. perský, poet. poetický, pozd. pozdní, prus. pruský, ran. raný, rus. ruský, ř. řecký, sev. severní, skt. sanskrť, skyth. skythský, sogd. sogdský, st- staro-, stř- středo-, šor. šorský, tat. tatarský, tel. teleutský, tk. turkický, toch. tocharský, tur. turecký, turkm. turkmenský, udm. udmurtský, ugr. ugrijský, ujk. ujghurský, ural. uralský, uzb. uzbecký, vých. východní, záp. západní, zor. zoroastrijský.

Pozn.: Zkratky bez vysvětlivek, nejčastěji dialektů ugrofinských jazyků, jsou převzaty z citovaných pramenů.

10 Příloha: Textové ukázky

Jsou-li k dispozici publikované české překlady, jsou použity. V opačném případě zde figurují vlastní překlady, které vznikly též s přihlédnutím k překladům anglickým, německým, latinským nebo ruským.

Nestorova kronika

Lavrentijská redakce

[6472 (964)] Кнзю Сѣославу възрзстышю . и възмужавшю . нача вои совкуплати . многи и храбры и легько хода . аки пардусь . воины многи твораше хода . възь по собѣ не возаше . ни котыла ни маць варѧ . но потонку изрѣ^{3a}въ . кон^ну ли . звѣрину ли . или говадину . на оугле^x исп^ккъ ѿдаху . ни шатра имаше . но подькладъ пославъ . и сѣдло в головахъ . такоже и прочии вои его вси бл^x . [и] посылаше къ странамъ глѧ . хочю н^a вы ити . и иде на Сѣю рѣку и на Волгу . и налѣзе В^aтичи . и ре^f В^aтичемъ . кому дань дасте . вни же р^bша Козаромъ по шылагу . и ѿ рала даемъ .

<http://litopys.org.ua/lavrlet/lavroz.htm>

Ipatjevská redakce

[6472 (964)] Кнѣзю Сѣославу възрѣстьшю . и възмужавшю . нача воѣ съвокуплати . многы и храбры . бѣ бо и самъ хоробръ и легокъ . хода акы пардусъ . воины многы твораше . возъ бо по себѣ не возаше . ни котла ни масъ варѣ . но по тонку изрѣзавъ . конину . или звѣрину . или говадину на оугълехъ испекъ ѿдаше . ни шатра имаше . но подьклѣдъ постилаше . а сѣдло въ голова^x . тако же и прочии вои е^f вси блху . и посылаш^e къ страна^m . глѣ хочю на вы ити . и иде на Оку рѣку . и на Волгу . и налѣзе В^a-тичи . и ре^f имъ кому дань даете . вни же ркоша Козаро^m . по щелагу ѿ рала дае^m

<http://litopys.org.ua/ipatlet/ipato3.htm>

Český překlad K. J. Erbena

6472 (964). „Když kníže Svatoslav vzrostl a dospěl v muže, počal sbíratí vojsko mnohé i udatné, a lehko chodě jako pard, vojny mnohé vedl. Na výpravě vozů za sebou nevozil, ani kotlů, ani mas vařil, ale po tenku rozřezav buď koninu, anebo zvěřinu, anebo hovězínu, na uhlích upekl a jídal; ani žádného stanu neměl, ale prostřel houni a sedlo pod hlavu; a takoví byli také ostatní všickni vojíní jeho. Posílal k národům, řka: ‚Chci na vás jíti.‘ I táhl na Oku řeku, i na Vlhu, a našel Vjatice, i řekl Vjaticům: ‚Komu dáváte daň?‘ A oni odpověděli: ‚Kozarům po penízi z rádla dáváme.“

Nestorův letopis ruský – Pověst dávných let, přeložil Karel Jaromír Erben.
Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1954 (poprvé 1867), 61.

Český překlad M. Téry

6472 (964). „Když Svjatoslav dospěl a zmužněl, začal shromažďovat mnohé chrabré bojovníky. Neboť sám byl chrabrý, lehce chodil jako pardál a mnoho bojoval. Vozy s sebou nevozil, ani kotle, ani si nevařil maso, řezal si tenké plátky koniny, zvěřiny nebo hovězího, pekl je na ohni a jedl; neměl stan, jen si rozestlal houni a pod hlavu si dal sedlo. Tak žili všichni jeho bojovníci. Rozesílal poselství do jiných zemí se slovy: ‚Potáhnu na vás.‘ Táhl k řece Oce a k Volze a našel tam Vjatice, kterých se zeptal: ‚Komu platíte daň?‘ Oni odpověděli: ‚Dáváme Chazarům šeleg z jednoho rádla.‘

Vyprávění o minulých letech – Nestorův letopis ruský. Nejstarší staroruská kronika.
Přeložil, úvodní studií, poznámkami a komentáři opatřil Michal Téra.
Červený Kostelec: Pavel Mervart 2014, 85.

Svědectví řeckých autorů**Hérodotos 1.201–202:**

201 ὡς δὲ τῷ Κύρω καὶ τοῦτο τὸ ἔθνος κατέργαστο, ἐπεθύμησε Μασσαγέτας ὑπ' ἑωυτῷ ποιήσασθαι. τὸ δὲ ἔθνος τοῦτο καὶ μέγα λέγεται εἶναι καὶ ἄλκιμον, οἰκημένον δὲ πρὸς ἤῳ τε καὶ ἡλίου ἀνατολάς, πέρην τοῦ Ἀράξου ποταμοῦ, ἀντίον δὲ Ἰσσηδόνων ἀνδρῶν. εἰσὶ δὲ οἵτινες καὶ Σκυθικὸν λέγουσι τοῦτο τὸ ἔθνος εἶναι.

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0016.tlg001.perseus-grc1:1.201.1>

„Když zdolal Kýros i tento národ, usmyslel si, že si podrobí Massagety. Národ je to prý veliký a mocný a sídlí směrem k východu slunce za řekou Araxem naproti národu Issédonů. Někteří dokonce tvrdí, že jsou původu skytského.“

202 ὁ δὲ Ἀράξης λέγεται καὶ μέζων καὶ ἐλάσσω ἐῖναι τοῦ Ἰστρου: νήσους δὲ ἐν αὐτῷ Λέσβω μεγάθεα παραπλησίας συχνάς φασι εἶναι, ἐν δὲ αὐτῆσι ἀνθρώπους οἱ σιτέονται μὲν ρίζας τὸ θέρος ὀρύσσοντες παντοίας: καρπούς δὲ ἀπὸ δενδρέων ἔξευρημένους σφι ἐς φορβὴν κατατίθεσθαι ὠραίους, καὶ τούτους σιτέεσθαι τὴν χειμερινήν.

ὁ δὲ Ἀράξης λέγεται καὶ μέζων καὶ ἐλάσσω ἐῖναι τοῦ Ἰστρου: νήσους δὲ ἐν αὐτῷ Λέσβω μεγάθεα παραπλησίας συχνάς φασι εἶναι, ἐν δὲ αὐτῆσι ἀνθρώπους οἱ σιτέονται μὲν ρίζας τὸ θέρος ὀρύσσοντες παντοίας: καρπούς δὲ ἀπὸ δενδρέων ἔξευρημένους σφι ἐς φορβὴν κατατίθεσθαι ὠραίους, καὶ τούτους σιτέεσθαι τὴν χειμερινήν. ἄλλα δὲ σφι ἔξευρησθαι δένδρεα καρπούς τοιούσδε τινὰς φέροντα, τοὺς ἐπεῖτε ἂν ἐς τῷαυτὸ συνέλθωσι κατὰ εἴλας καὶ πῦρ ἀνακαύσωνται κύκλω περιζομένους ἐπιβάλλειν ἐπὶ τὸ πῦρ, ὄσφραινομένους δὲ καταγιζομένου τοῦ καρποῦ τοῦ ἐπιβαλλομένου μεθύσκεσθαι τῇ ὀσμῇ κατὰ περ Ἑλληνας τῷ οἴνω πλεῦνος δὲ ἐπιβαλλομένου τοῦ καρποῦ μᾶλλον μεθύσκεσθαι, ἐς ὃ ἐς ὄρχησίν τε ἀνίστασθαι καὶ ἐς ἀοιδίην ἀπικνέεσθαι. τούτων μὲν αὕτη λέγεται δίαιτα εἶναι. ὁ δὲ Ἀράξης ποταμὸς ῥέει μὲν ἐκ Ματιηνῶν, ὅθεν περ ὁ Γύνδης τὸν ἐς τὰς διώρυχας τὰς ἐξήκοντά τε καὶ τριηκοσίας διέλαβε ὁ Κῦρος, στόμασι δὲ ἔξερεύγεται τεσσαράκοντα, τῶν τὰ πάντα πλὴν ἐνὸς ἐς ἔλεά τε καὶ τενάγεα ἐκιδιδῶσι: ἐν τοῖσι ἀνθρώπους κατοικῆσθαι λέγουσι ἰχθυῶν ὠμοὺς σιτεομένους, ἐσθῆτι δὲ νομίζοντας χρᾶσθαι φωκῶν δέρμασι. τὸ δὲ ἐν τῶν στομάτων τοῦ Ἀράξεω ῥέει διὰ καθαροῦ ἐς τὴν Κασπίην θάλασσαν.

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0016.tlg001.perseus-grc1:1.202>

„O Araxu se někdy říká, že je větší než Istros, jindy zase, že je menší. Je prý v něm množství ostrovů velikosti podobných Lesbu a žijí prý na nich lidé, kteří se v létě živí rozličnými kořínky, které vykopávají, a pokud najdou zralé plody stromů, ukládají je a těmi se živí v zimě. Také prý přišli na stromy, které rodí jakési takové ovoce, které házejí do plamenů, když se sejdou pohromadě, rozdělají oheň a usednou okolo něho; čichají prý vůni tohoto ovoce, když se pálí, opájejí se jí tak jako Řekové vínem, a čím více těch plodů hodí do ohně, tím větší je jejich opojení, až povstanou a dávají se do tance a do zpěvu. Takový prý vedou život. Řeka Araxes teče ze země Matienů, odkud teče i Gyndés, který Kýros rozdělil na 360 kanálů. Araxés se rozlévá do 40 ramen, která se všechna kromě jednoho ztrácejí v močálech a bažinách. Žijí prý tam lidé, kteří se živí syrovými rybami a o nichž panuje domněnka, že se odívají do tuleních kůží. Ono jediné rameno Araxu teče bez překážek do Kaspického moře.“

Hérodotos 4.123–124 (polovina 5. st. př. Kr.)

4.123.2–3

τοῦτο δὲ ποιήσαντες εἶποντο αἰεὶ τὸ πρόσω κατὰ στίβον, ἐς ὃ διεξελθόντες ταύτην ἐς τὴν ἔρημον ἀπίκοντο. ἡ δὲ ἔρημος αὕτη ὑπὸ οὐδαμῶν νέμεται ἀνδρῶν, κέεται δὲ ὑπὲρ τῆς Βουδίνων χώρας εὐοῦσα πληθὸς ἑπτὰ ἡμερέων ὁδοῦ. ὑπὲρ δὲ τῆς ἐρήμου Θουσσαγέται οἰκέουσι, ποταμοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν τέσσερες μεγάλοι ῥέοντες διὰ Μαιητέων ἐκδιδοῦσι ἐς τὴν λίμνην τὴν καλομένην Μαιήτιν, τοῖσι οὐνόματα κέεται τάδε, **Λύκος** **᾽Οαρος** Τάναις Σύργις.

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0016.tlg001.perseus-grc1:4.123.3>

„Po tomto činu následovali Skythy v patách stále dál, až prošli celou zemí Budinů a dorazili do pustin. V těch pustinách nesídlí žádní lidé; jsou za územím Budinů a táhnou se 7 dní cesty daleko. Za pustinami sídlí Thyssagetové. Z jejich země vytékají čtyři velké řeky, protékají územím Majétů a vlévají se do jezera Majétis. Jmenují se **Lykos**, **Oaros**, Tanais a Syrgis.“

4.124.1

ἐπεὶ ὦν ὁ Δαρεῖος ἤλθε ἐς τὴν ἔρημον, παυσάμενος τοῦ δρόμου ἴδρυσεν τὴν στρατιὴν ἐπὶ ποταμῷ **᾽Οάρῳ**. τοῦτο δὲ ποιήσας ὀκτὼ τείχεα εἰτείχεε μεγάλα, ἴσον ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχοντα, σταδίους ὡς ἐξήκοντα μάλιστα κη: τῶν ἔτι ἐς ἐμὲ τὰ ἐρείπια σοά ἦν.

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0016.tlg001.perseus-grc1:4.124.1>

„Když Dareios došel do pustin, zarazil rychlý postup a zastavil vojsko u řeky **Oaros**. Potom dal stavět osm velkých pevností ve stejných vzdálenostech od sebe, asi tak po 60 stádiích. Jejich trosky se zachovaly až do mých časů.“

Herodotus: The Histories, with an English translation by A. D. Godley.
Cambridge: Harvard University Press. 1920.
Do češtiny přeložil Jaroslav Šonka 1972.

Ptolemaios, 6.14.1–4 (polovina 2. st. po Kr.)

Ἡ ἐντὸς Ἰμάου ὄρους Σκυθία περιορίζεται ἀπὸ μὲν δύσεως Σαρματίας τῆ ἐν Ἀσίᾳ κατὰ τὴν ἐκτεθειμένην πλευρὰν, ἀπὸ δὲ ἀρκτικῶν ἀγνώστων γῆ, ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τῶ πρὸς τὰς ἀρκτικούς ἀνιόντι Ἰμάῳ ὄρει κατὰ μεσημβρινὴν πῶς γραμμὴν τὴν ἀπὸ τοῦ εἰρημένου ὀρμητηρίου μέχρι τῆς ἀγνώστου γῆς _____ ρμ ξγ

ἀπὸ δὲ μεσημβρίας καὶ ἔτι ἀνατολῶν Σάκαις μὲν καὶ Σογδιανοὶ καὶ Μαργιανῆ κατὰ τὰς ἐκτεθειμένας αὐτῶν γραμμάς μέχρι τῶν τοῦ ᾽Ωζου ποταμοῦ εἰς τὴν

᾽Υρκανίαν θάλασσαν ἐκβολῶν, ἔτι δὲ τῶ ἐντεῦθεν μέχρι τοῦ **᾽Ρᾶ** ποταμοῦ μέρει τῆς ᾽Υρκανίας θαλάσσης κατὰ περιγραφὴν τοιαύτην.

Ἡ δ' ἐπιστροφὴ τοῦ **᾽Ρᾶ** ποταμοῦ, ἐν ἧ τὸ ὄριον τῆς τε Σαρματίας καὶ τῆς Σκυθίας _____ πε νδ μετὰ τὰς τοῦ **᾽Ρᾶ** ποταμοῦ ἐκβολὰς, αἱ ἐπέχουσι μοίρας _____ πζ_μη_γ

Skythie uvnitř pohoří Imaon je ohraničena na západě Asijskou Sarmatií, jak bylo řečeno výše; na severu Neznámou zemí; na východě větví pohoří Imaon, směřující na sever a sledující tak linii poledníku od obchodního centra zmiňovaného výše až k Neznámé zemi na 140° 63'; na jihu a poté na východě je ohraničena zemí Saků, a podél jejich hranic k ústí řeky Oxos, jež se vlévá do Hyrkanského (= Kaspického) moře, a zčásti Hyrkanským mořem až po řeku **Rha**, jejíž linie je popsána následovně:

Po ústí řeky **Rha** v ohybu řeky **Rha** na hranici mezi Sarmatií a Skythií nachází se

ústí řeky Rhyrnos 91° 48° 15'

Ῥυμμοῦ ποταμοῦ ἐκβολαί _____ α μη _δ	ústí řeky Daix	94°	48°	15′
Δαίικος ποταμοῦ ἐκβολαί _____ δ μη _δ	ústí řeky Jaxartes	97°	48°	
Ἰαζάρτου ποταμοῦ ἐκβολαί _____ ζ μη	ústí řeky Iastos	100°	47°	20′
Ἰάστου ποταμοῦ ἐκβολαί _____ ρ μζ γ	ústí řeky Polytimetos	103°	45°	30′
Πολυτιμήτου ποταμοῦ ἐκβολαί _____ ργ με _	město Aspabota	102°	44°	
Ἀσπαβῶτα πόλις _____ ρβ μδ	A poté následuje ústí řeky Oxos	100°	43°	
μεθ' ἧν αἰ τοῦ Ὠξοῦ ποταμοῦ ἐκβολαί.				

Viz Claudius Ptolemaeus: *Geography*, Book 6: *Middle East, Central and North Asia, China*, ed. by Helmut Humbach & Susanne Ziegler. Wiesbaden: Reichert 1998, 178–183, též s přihlédnutím k neúplnému anglickému překladu Edwarda Luthera Stevensonsona (1932).

[**Anonymi**] *Geographiae expositio compendaria* (obvykle připisováno Agathemeroni; 3. st. po Kr.)

§29. Ἰαζάρτης μὲν καὶ Ὠξος καὶ Ῥύμμος καὶ **Ῥᾶς** καὶ Κύρος καὶ Ἀράξης εἰς τὴν Ἰενταὶ θάλασσαν

,Iaxartes a Oxos a Rhymmos a **Rhas** a Kyros a Araxes vpadají do {Kaspického} moře.‘
Pozn.: Editor učinil konjekturu Ῥᾶς za Ῥῶς

Geographi Graeci Minores, Vol. II, ed. Karl Müller. Paris: Firmin-Didot 1861, 502.

Byzantské prameny

Zemarchos, c. 570 (zprostředkoval Menandros Protektor, narozený kolem poloviny 6. st.)

ὁ δὲ Ζήμαρχος κατὰ δὴ τὸ ψαμαθῶδες τῆς λίμνης παροδεύων ἐπὶ ἡμέρας δέκα καὶ δύο δυσβάτους τέ τινας χώρους παραμειψάμενος ἐγένετο κατὰ τὰ ρεῖτρα τοῦ Ἰχ, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν Δαῖχ, καὶ διὰ λιμνῶν ἕτερων αὐθις ἐς τὸν **Ἀττίλαν**

,Zemarchos cestoval podél písčitého břehu po 12 dní a poté, kdy se vyhnul obtížnému terénu, přišel k řece Ikh, pak k Daikh, a, minuv nějaká jiná jezera, k {řece} **Attilas**.‘

edice a anglický překlad Blockley 1985, 124–25

Dále viz Moravcsik (1958, 78–79):

Theophylaktos Simokattés (Θεοφύλακτος Σιμοκάτ(τ)ης): *Historiae* (psáno kolem r. 630 o konci 6. st.)

258.9: ὁ **Τίλ** ... ποταμός, ὃν Μέλανα Τούρκοις ἀποκαλεῖν <ἔθος>

Theophanés Homologétés (†818), *Chronicle* (psáno o období 284–813; v ukázce jde o léta kolem r. 680)

356.23: **Ἄτελ**

ἐν τοῖς ἀρκτώοις περατικοῖς μέρεσι τοῦ Εὐξείνου πόντου, ἐν τῇ λεγομένη Μαιώτιδι λίμνῃ, εἰς ἣν εἰσάγεται ποταμός μέγιστος ἀπὸ τοῦ ὠκεανοῦ καταφερόμενος διὰ τῆς τῶν Σαρματῶν γῆς, λεγόμενος **Ἄτελ**, εἰς ὃν εἰσάγεται ὁ λεγόμενος Τάναϊς ποταμός

καὶ αὐτὸς ἀπὸ τῶν Ἰβηρίων πυλῶν ἐξερχόμενος τῶν ἐν τοῖς τοῖς Καυκασίοις ὄρεσιν, ἀπὸ δὲ τῆς μίξεως τοῦ Τάναι καὶ τοῦ **Ἄτελ**, (ἄνωθεν τῆς προλεχθείσης Μαιώτιδος λίμνης σχιζομένου τοῦ **Ἄτελ**) ἔρχεται ὁ λεγόμενος Κουφίς ποταμός, καὶ ἀποδίδει εἰς τὸ τέλος τῆς Ποντικῆς θαλάσσης πλησίον τῶν Νεκροπήλων εἰς τὸ ἄκρωμα τὸ λεγόμενον Κριοῦ Πρόσωπον.

,V severních částech Černého moře je jezero zvané Maiotis, do něhož se vlévá velká řeka tekoucí z Okeánu napříč zemí Sarmatů, nazývaná Atel. Do ní ústí řeka jménem Tanais tekoucí z Iberských vrat v Kavkazských horách; ze soutoku řek Tanais a Atel (tj. výše jmenovaného jezera Maiotis rozdělujícího řeku Atel) vytéká řeka Kuphis a ústí do výběžku Pontu u Nekropely u mysu zvaného Beraní pysk.'

Byzantské geografické poznámky z 8. st.

ὁ **Ἀστήλ** ἐν ᾧ λέγεται ὁ **Ἀστήλ** ὁ ποταμὸς τῆς Χαζαρίας, ἔστιν δὲ κάστρον, {Biskupství} Astil, to znamená Astil – řeka v Chazarii, ale je tam též pevnost {téhož jména}' (viz MORAVCSIK 1958, 78). Seibt (2017, 301) zmiňuje variantní záznam **Ἀσατήλ** biskupství podle jednoho z tzv. Pařížských rukopisů.

Konstantin Porfyrogennétos (Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος; AD): *De Administrando Imperio* (asi 950)

37.2–4: Ἰστέον, ὅτι οἱ Πατζινακῖται τὸ ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὸν ποταμὸν **Ἀτήλ** τὴν αὐτῶν εἶχον κατοίκησιν ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸν ποταμὸν, Γεήχ, ἔχοντες τοὺς τε Χαζάριους συνοροῦντας καὶ τοὺς Οὐζοὺς, Původně měli Pečeněgové svá sídla na řece Atil, a rovněž na řece Geikh, mající společné hranice s Chazary a tzv. Uzy.'

38.30 εἰς τόπους ἐπονομαζομένους **Ἄτελκούζου**, ἐν οἷς τόποις τὰ νῦν τὸ τῶν Πατζινακίτων ἔθνος κατοικεῖ, v místech zvaných Atelkouzou, na kterýchžto místech nyní národ Pečeněgů žije ...'

38.66–71 Ὅτι ὁ τῶν Πατζινακίτων τόπος, ἐν ᾧ τῷ τότε καιρῷ κατώκησαν οἱ Τοῦρκοι, καλεῖται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τῶν ἐκεῖσε ὄντων ποταμῶν. Οἱ δὲ ποταμοὶ εἰσιν οὔτοι ποταμὸς πρῶτος ὁ καλούμενος Βαρούχ, ποταμὸς δεύτερος ὁ καλούμενος Κουβού, ποταμὸς τρίτος ὁ καλούμενος Τροῦλλος, ποταμὸς τέταρτος ὁ καλούμενος Βροῦτος, ποταμὸς πέμπτος ὁ καλούμενος Σέρετος.

,Území Pečeněgů, na kterém v tom čase žili ,Turci' (= Maďaři), je nazýváno jmény místních řek. Řeky jsou tyto: první řeka je ta zvaná Baroukh {Dnieper}, druhá řeka, která se nazývá Koubou {Bug}, třetí řeka, která se nazývá Troullos {Dniester}, čtvrtá řeka, která se nazývá Broutos {Pрут}, pátá řeka, která se nazývá Seretos {Seret}.'

40.23–25 Ὅ δὲ τόπος, ἐν ᾧ πρότερον οἱ Τοῦρκοι ὑπῆρχον, ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ **Ἐτέλ καὶ Κουζού**, ἐν ᾧ ἄρτιως οἱ Πατζινακῖται κατοικοῦσιν.

,Místo, které ,Turci' (= Maďaři) užívali dříve k přebývání, je nazýváno podle jména řeky, která jím protéká, Etel a Kouzou, a kde Pečeněgové žijí nyní.'

(Edice Gy. Moravcsik; anglický překlad R. J. H. Jenkins 1967, 166–179)

Nikephorus Gregoras (1290/1–1360)

1.26.19–21 Χῶρός τις ἔστιν ἐς τὰ ἐπέκειντά τε καὶ βορειότερα τοῦ Ἰστρου κείμενος, καὶ ποταμὸς ῥέων δι' αὐτοῦ οὐ μικρὸς· **Βούλγαν** αὐτὸν ὀνομάζουσιν οἱ ἐγγύριοι· ἀφ' οὗ δὴ καὶ αὐτοὶ τὸ τῶν Βουλγάρων μετελήφεσαν ὄνομα, Σκυθαὶ τὸ ἕξ ἀρχῆς ὄντες.

,Trans Istrum versus Septentrionem locus est, quem fluvius non exiguus, ab incolis **Bulga** dictus, interfluit: unde et ipsi Bulgarorum nomen obtinuerunt, cum a prima origine Scythae essent.'

Nicephori Gregorae *Byzantina Historia*, Graece et Latine, cum annotationes Hier. Wolfii, Car. Ducangii, Io. Boivini et Cl. Capperonnerii. Bonn: Weber 1829 (*Scriptorum Historiae Byzantinae*, editio emendatior et copiosior, consilio B.G. Niebuhrii, Pars XIX: Nicephorus Gregoras, Volumen I), p. 26.

<https://ia80o207.us.archive.org/31/items/byzantinahistoroobekkggoog/byzantinahistoroobekkggoog.pdf>

Svědectví Mladší Avesty

Avestská *Raṇhā*- ,mytická řeka' (BARTHOLOMAE 1904, 1510–11)

*yim baraiti Karō masiiō upāpō yō **Raṇhaiiā** dūraēpāriiā.*

jafraiiā hazarō viraiiā varəsō.stauuarṇhəm āpō uruuāēsəm māraiieite [Yt. 14.29].

,Ty, jež pod vodou žijící ryba Kara vlastní, vlasově tenký vodní vír neohraničeně hluboký, tisíc mužských výšek hluboká **Ranhā** pozoruje.'

*təm yazata yōišto yō friiananəm paiti pəduuaēpə **Raṇhaiiā**.*

satəm aspanəm aršnəm hazarəm gauuəm baēuuarə anumaiianəm [Yt. 5.81].

,Jí obětoval Yōišta, on {z rodu} Fryana, na nevypáleném ostrově Ranhy 100 hřebců, 1000 kusů hovězího dobytka, 10000 ovcí.'

xšuaš.kasəm asarṇəmca šōiθranəmca | vahištəm frāθθərəsəm azəm

*yō ahurō mazdā | upa aodaēšu **Raṇhaiiā** | yō. asārō. aiβiiāxšaiieṇti* [Vd. 1.19].

,Jako šestnácté nejlepší místo a stát ochránil jsem já, Ahura Mazdāh, {zemi} u pramenů **Ranhy**, kde žijí ti, kteří nemají žádného pána.'

*yaṭciṭ ahi rašnuuō ašāum upa aodaēšu **raṇhaiiā***

*yaṭciṭ ahi rašnuuō ašāum upa sanake **raṇhaiiā*** [Yt. 12.18–19].

,Také když se ty, ó Rašnu spravedlivý, nacházíš u pramene **Ranhy**, vyzýváme {tě}.

Také když se ty, ó Rašnu spravedlivý, nacházíš u ústí **Ranhy**, vyzýváme {tě}.'

yaṭciṭ sanake **raṅhaiiā** yaṭciṭ vīmaidīm aiṅhā zəmə [Yt. 10.104].

„Také když {Mithra} u ústí **Ranhy**, také když uprostřed země zde {by byl}“

təm yazata naire.manā kərəsāspō upa gudəm apayžārəm **Raṅhaiiā** mazdadātaiiā.

„Jemu obětoval hrdinný Kərəsāspa u Guḍy, ramene **Ranhy**, vytvořeného Mazdou“ [Yt. 15.27].

Arəduuī sūre anāhite | mošū mē jauua auuaṅhe | nūrəm mē bara upastəm
hazaṅrəm tē azəm zaoθranəm | haomauuaitinəm gaomauuaitinəm |
yaoždātanəm pairiaṅharštanəm | barāni | aoi āpəm yəm **Raṅhəm** |
yezi jum frapaiemi | aoi zəm ahuraḍātəm | aoi nmānəm yim x^aəpaiθim [Yt. 5.63].

„Ó, Arədvī mocná a neposkvrněná, spěchej mi rychle na pomoc, přines mi nyní podporu. Já ti budu přinášet tisíce obětí haomy a mléka, v náležitém stavu připravené a přecezené, u vody **Ranhy**, jestliže živ dosáhnu na zemi pod vládou Ahury {i} mého domu.“

Český překlad vznikl s přihlédnutím k německému překladu Fritze Wolffa (1910).

Svědectví Rgvedu

I.112.12

yāb^{hi} **rasām** kṣódasā udnāḥ pipinvát^uḥ anaśvām yāb^{hi} rát^{am} ávatam jiṣé
yāb^{hi} triśókaḥ usrīyāḥ udájata táb^{hi} ū sú ūtib^{hi} asvīnā ā gatam

„Ty, kterými jste naplnili (řeku) **Rasā** proudem vody, jimiž jste napomohli vozu bez koní k vítězství, s kterými Triśoka odehnal načervenalé krávy pro sebe – s těmito formami pomoci přijďte sem, ó Ásvinové.“

IV.43.6.

sīnd^uḥ ha vām **rasáyā** siñcat ásvān g^hṛṇāḥ! váyaḥ aruśásah pári gman
tāt ū sú vām ajirám ceti yānam yéna páti b^hávat^{ah} sūryáyāḥ

„(Řeka) Sindhu spolu s **Rasou** skrápí vaše koně; načervenalí ptáci se vyhýbají žáru. Tato vaše rychlá jízda učinila dobrý dojem, díky kterému jste se stali pány Sūryovy dcery.“

V.41.15

padé-pade me jarimā ní d^hāyi várūtri vā śakrá yā pāyúb^{hi} ca

síṣaktu **mātā mahī rasā** naḥ smāt sūrīb^{hiḥ} ṛjuhāstā ṛjuvāniḥ

„Krok za krokem mi stáří bylo zajištěno, buď prostřednictvím mocné Varūtrī („Bohyně štítu“) nebo ochránci. Nechť **matka, mocná Rasā**, doprovází nás spolu s našimi patrony, ona s rukama poutivýma, přináší poutivý prospěch.“

V.53.9.

mā vaḥ **rasā** ānitabhā kúb^{hā} krúmuḥ mā vaḥ sínd^{huḥ} ní rīramat
mā vaḥ pári st^{hāt} saráyuḥ puriṣīṇī asmé ít sumnám astu vaḥ

„Nechť nezadrží vás {řeky} **Rasā**, Anitabhā, Kubhā, Krumu nebo Sindhu! Nechť vám nepřehradí cestu prameny bohatá Sarayu. Nechť s námi zůstane přízeň vaše!“

VIII.72.13.

ā suté siñcata śrīyam ródasyoḥ ab^{hi}śrīyam **rasā** dad^hita vṛṣab^{hām}

„Do vylisované štávy lijte slávu {= mléko}, ozdobu obou púlí světa. Nechť **Rasā** přijme býka!“

IX.41.6.

pári naḥ śarmayāntyā dh^ārayā soma viśvātaḥ | sára **rasā** iva viṣṭāpam

„Protékej kolem ze všech stran, ó Sómo, svým tokem nás ochraňujícím, tak jako **Rasā** {kolem} vrcholu!“

X.75.6

tṛṣṭāmāyā prat^hamám yātave sajiūḥ susártvā **rasāyā** svetyā tyā
tvām sínd^{ho} kúb^{hāyā} gomatīm krúmum mehatnvā sarát^ham yāb^{hiḥ} īyase

„K běhu se nejprve spojil s {řekou} Tṛṣṭāmā, {poté} s {řekami} Susartū, **Rasā**, a tou Svetyā, ty, ó Sindhu, {přijď} s {řekou} Kubhā do Gomatī, s Mehatnū k {řece} Krumu, s nimiž spěcháš na témže voze.“

X.108.1-2

kím ic^hántī sarāmā prá idám ānaṭ dūrē hí ád^hvā jáguriḥ parācaīḥ
kā asméhitiḥ kā páritakmyā āsit kat^hám **rasāyāḥ** ataraḥ páyāṃsi
índrasya dūtīḥ iṣitā carāmi mahāḥ ic^hántī paṇayaḥ nid^hīn vaḥ
atiṣkādaḥ b^{hi}yāsā tát naḥ āvat tát^{hā} **rasāyāḥ** ataram páyāṃsi

[Paṇi] ‚S jakým cílem se Saramā vypravila sem, do dálky na vzdálenou cestu, která je tak úmorná?

S jakým úkolem {přichází} k nám? Co bylo rozhodujícím obratem? Jak jsi překročila přes vody {řeky} **Rasā**?

[Saramā] ‚Vyslána jako posel Indry, cestuji, abych našla vaše velké poklady, Paṇi. Od strachu z přeskokování {řeky} mi pomohla ona. Tak jsem překonala vody **Rasy**.‘

X.121.4.

yásya imé himávantaḥ mahitvā yásya samudrám **rasáyā** sahá āhúḥ
yásya imáh pradísaḥ yásya bāhú kásmai devāya havíṣā vid^hema

‚Čí jsou tyto sněhem pokryté hory {Himaláje} v jejich velikosti, čí je, jak se říká, oceán spolu s **Rasou** (tokem obtékajícím svět?), čí jsou tyto světové strany, čí jejich dvě paže (zenit a nadir)? Kdo je bůh, kterého jsme uctili naší obětí?‘

Český překlad vznikl s pomocí překladů anglického (Jamison & Brereton 2013), německého (Geldner 1951) a ruského (Elizarenkova 1989–1995–1999).

LITERATURA

- AALTO, Pentti. 1976[79]. Kara-kala, le poisson. *Études Finno-Ougriennes* 13, 29–38.
- АБАЕВ, Василий И. 1949. *Osetinskij jazyk i fol'klor*, I. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- АБАЕВ, Василий И. 1958–1973–1978–1989–1995. *Istoriko-étimologičeskij slovar' ossetinskogo jazyka*, I–V. (Moskva) – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- ABEL-RÉMUSAT, M. 1820. *Recherchers sur les langues tartares, ou Mémoires sur différens points de la grammaire et de la littérature des Mandchos, des Mongols, des Ougours et des Tibétains*. Paris: Imprimerie Royale.
- ADAMS, Douglas Q. 2013. *A Dictionary of Tocharian B* (Revised and Greatly Enlarged), Vol. 1–2. Amsterdam – New York: Rodopi.
- ALEW = *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch*, Band I (A–M), unter Leitung von Носк, Wolfgang und der Mitarbeit von БУКЕВИЧИЎТЭ, Elvira-Julia – SCHILLER, Christiane bearbeitet von FECHT, Rainer – FEULNER, Anna Helene – HILL, Eugen – ВОДТКО, Dagmar S. Hamburg: Baar 2015.
- AUFRECHT, Theodor. 1955. *Die Hymnen des Rigveda*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- АХМЕТЈАНОВ, Р. Г. (ӘХМӘТЪЯНОВ Р. Г.) 2001. *Татар теленең қыскача тарихи-этимологик сүзлеге*. Казан: Тат. кит. Нәшр
- BAILEY, Harold W. 1979. *Dictionary of Khotan Saka*. Cambridge: University Press.
- BARTHOLOMAE, Christian. 1890. Review of Schrader 1890. *Wochenschrift für klassische Philologie* 7, 1105–1110.
- BARTHOLOMAE, Christian. 1904. *Altiranisches Wörterbuch*. Berlin: Walter de Gruyter.
- BERECZKI, Gábor. 1992. *Grundzüge der Tscheremissischen Sprachgeschichte II*. Szeged: Studia uralo-altaica 34.

- BERECZKI, Gábor. 2013. *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz.* AGYAGÁSI, Klára – Eberhard WINKLER, Eberhard, eds. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BLAŽEK, Václav. 2012. Was there a Volgaic unity within Finno-Ugric? *Finnisch-Ugrische Forschungen* 61, 29–91.
- BLAŽEK, Václav. 2013. Northern Europe and Russia: Uralic migrations. In: NESS, Immanuel – BELLWOOD Peter, eds. *The Encyclopedia of Global Human Migration I.* Oxford: Wiley-Blackwell, 178–183.
- BLAŽEK, Václav. 2015. A Long Way to ‘Far’: Tocharian A *lo*, B *lau* and A *lok*, B *lauke* adv. ‘(a)far (off); away’ in perspective of the Indo-European etymon ‘long’. *Journal of Indo-European Studies* 43 (1–2), 57–80.
- BLAŽEK, Václav. 2016a. Hydronymia Rgvedica. *Linguistica Brunensia* 64 (2), 7–54.
- BLAŽEK, Václav. 2016b. On the classification of the Samoyedic languages. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 63, 79–125.
- BLAŽEK, Václav – Schwarz, Michal. 2017. *Early Indo-Europeans in Central Asia and China. Cultural relations as reflected in language.* Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Neue Folge, Band 13.
- BÖHTLING, Otto. 1851. *Die Sprache der Jakuten, Theil 2: Jakutisch-deutsches Wörterbuch.* St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- BONGARD-LEVIN, Grigorij M. – GRANTOVSKIJ, E’divin A. 1983. *Ot Skifii do Indii.* Moskva: Mysl’.
- CABOLOV, Ruslan L. 2001–2010. *Ėtimologičeskij slovař kurdsckogo jazyka*, I–II. Moskva: Vostočnaja literatura.
- CINCIUS, Vera I., ed. 1975–1977. *Sravnitel’nyj slovař tunguso-maňčurskix jazykov*, I–II. Leningrad: Nauka.
- CLAUSON, sir Gerard. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford: Clarendon Press.
- COLLINDER, Björn, 1960. *Comparative Grammar of the Uralic Languages.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*, ed. by Gy. Moravcsik (Greek), translated by R. J. H. Jenkins. Dumbarton: Center for Byzantine Studies 1967.
- Dumbarton: Center for Byzantine Studies 1967. [30. 5. 2021] Dostupné z: <https://epdf.pub/de-administrando-imperio.html>
- DOLEŽAL, Stanislav. 2012. Viz JORDANES.
- EILERS, Wilhelm – MAYRHOFER, Manfred. 1960. Namenkundliche Zeugnisse der indischen Wanderung? Eine Nachprüfung. *Sprache* 6, 107–134.
- ELIZARENKOVA, Tatjana Ja. 1989–1995–1999. *Rigveda: Mandaly I–IV, V–VIII, IX–X.* Moskva: Nauka. [30. 5. 2021] Dostupné z: <https://scriptures.ru/vedas/rigveda.htm>
- ERS = *Ėrżjansko-russkij slovař.* KOLJADENKOV, Michail N. – CYGANOV, Nikolaj F., eds. 1949. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannyx i nacionalnyx slovarej.
- ESIJ = *Ėtimologičeskij slovař iranskix jazykov*, I–IV, by Vera S. RASTORGUEVA (I–III) – Džoj I. ĖDELMAN (I–IV). Moskva: Vostočnaja literatura 2000–2011.
- ESTJ = *Ėtimologičeskij slovař tjurkskix jazykov*, 1 (glasnye), 2 (B), 3 (V, G, D). SEVORTJAN, Ėrvand V., ed. Moskva: Nauka 1974, 1978, 1980; 4 (Š, Ž, J) SEVORTJAN, Ėrvand V. – LEVITSKAJA, Lija S., eds. Moskva: Nauka 1989; 5 (K, Q), Moskva: Jazyki russkoj kultury 1997 & 6 (K).

- LEVITSKAJA, Lija S. – DYBO, Anna V. – RASSADIN, Valentin I. Moskva: Indrik 2000; 7 (L, M, N, P, S) LEVITSKAJA, Lija S. – BLAGOVA, Galina F. – DYBO, Anna V. – NASILOV, Dmitrij M. Moskva: Institut jazykoznanija RAN 2003.
- EWAI = *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, I–III. MAYRHOFER Manfred, ed. Heidelberg: Winter 1986f.
- EWU = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, I–II. BENKO, Loránd, ed. Budapest: Akadémiai Kiadó 1994.
- GASTER, M. 1899. *The Chronicles of Jeraħmeel, or the Hebrew Bible Historiale*. London: Royal Asiatic Society.
- GELDNER, Karl Friedrich. 1951. *Der Rig-Veda aus dem Sanskrit ins Deutsche übersetzt* (3 vols.), London and Wiesbaden: Harrassowitz. [30. 5. 2021] Dostupné z: <http://www.sanskritweb.net/rigveda/rigveda.pdf>
- GIMBUTAS, Marija. 1963a. Ancient Baltic Lands. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 6, 65–102.
- GIMBUTAS, Marija. 1963b. *The Balts*. London: Hudson & Thames.
- GOMBOCZ, Zoltán. 1917. A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 45, 129–194.
- GRIFFITH, Ralph T. H., 1889[1987]. *Hymns of the Rgveda*, I–II. New Delhi: Munshiram Manoharlal.
- HAUSSIG, J. 1953. Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker. *Byzantion* 23, 275–462.
- HELIMSKI, Eugene. 2000. On probable Tungus-Manchurian origin of the Buyla inscription from Nagy-Szentmiklós. *Studia Etymologica Cracoviensia* 5, 43–56.
- HELIMSKI, Eugene. 2004. Die Sprache(n) der Awaren: Die mandschu-tungusische Alternative. In: NÄHER, Carsten, ed. *Proceedings of the First International Conference on Manchu-Tungus Studies* (Bonn, VIII–IX, 2000), Vol. 2: *Trends in Tungusic and Siberian Linguistics*. Wiesbaden 2004 (Tunguso-Sibirica 9), 59–72.
- HÉRODOTOS: *Dějiny aneb devět knih dějin nazvaných Músy*. ŠONKA, Jaroslav, přel. Praha: Odeon 1972.
- HERRMANN, Albert. 1937. Oaros. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue bearbeitung von Georg Wissowa und Wilhelm Kroll, 34. Halbband. Stuttgart: Druckmüller, 1680–1681.
- HIRTH, Friedrich. 1895. Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk. Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach chinesischen Quellen. In: *Die Alttürkische Inschriften der Mongolei* von Wilhelm Radloff. St. Petersburg: Académie imperiale des sciences, 1–140.
- HONTI, László, 1982. *Geschichte des obugrischen Vokalismus der erste Silbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HORN, Paul. 1893. *Grundriss der neupersischen Etymologie*. Strassburg: Trübner.
- HUMBACH, Helmut, in collaboration with ELFENBEIN, Josef – SKJÆRVØ, Prods O. 1991. *The Gāthās of Zarathushtra and the Other Old Avestan Texts*. Heidelberg: Winter.
- JACOBSON, Hermann, 1922. *Arier und Ugrofinnen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- JAMISON, Stephanie – BRERETON, Joel P. 2014. *The Rigveda. The Earliest Religious Poetry of India*, Volume I–III. Oxford: University Press.
- JOKI, Aulis J. 1973. *Uralier und Indogermanen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151).

- JORDANES: *Gótské dějiny / Římské dějiny*. DOLEŽAL, Stanislav, přel. Praha: Argo 2012.
- KERESZTES, László, 1986. *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus, II: Etymologisches Belegmaterial*. Szeged: Studia uralo-altaica 26.
- KESK = *Kratkij étimologičeskij slovar' komi jazyka*. LYTKIN, Vasilij I. – GULJAEV, Evgenij I. Moskva: Nauka 1970.
- KEWA = *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch, I-IV*. MAYRHOFER, Manfred., ed. Heidelberg: Winter 1956f.
- KIEPERT, Heinrich. 1878. *Lehrbuch der alten Geographie*. Berlin: Reimer.
- KLAPROTH, Julius. 1826. *Tableaux historiques de l'Asie, depuis la monarchie de Cyrus jusqu'à nos jours; accompagnés de recherches historiques et ethnographiques sur cette partie du monde*. Paris: Schubart.
- KLIMOV, Georgij A. – XALILOV, Magžig Š. 2003. *Slovar' kavkazskix jazykov. Sopostavlenie osnovnoj leksiki*. Moskva: 'Vostočnaja literatura' RAN.
- KORENCHY, Éva, 1972. *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KRAHE, Hans. 1964. *Unsere ältesten Flussnamen*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- KRETSCHMER, Paul. 1927. Weiteres zur Urgeschichte der Inder. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen* 55, 75–103.
- KUHN, Ernst. 1887. *Miszellen*. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 28, 214–216.
- de LAGARDE, Paul. 1866. *Gesammelte Abhandlungen*. Leipzig: Brockhaus.
- de LAGARDE, Paul. 1868. *Beitraege zur baktrische Lexikographie*. Leipzig: Teubner.
- LEHTIRANTA, Juhani. 1989. *Yhteissamelainen sanasto*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 200).
- LEWY, Ernst. 1937. Merja und Tschermessen. *Ungarische Jahrbücher* 16, 79–81. [30. 5. 2021] Dostupné z: http://real-j.mtak.hu/7008/1/MTA_UngarischeJahrbucher_16.pdf
- LYTKIN, Vasilij I. – GULJAEV, Evgenij S., 1970. *Kratkij étimologičeskij slovar' komi jazyka*. Moskva: Nauka.
- MACDONELL, Arthur A., 1971. *Vedic Mythology*. Delhi – Varanasi: Indological Book House.
- MARKWART, Josef. 1929. Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten. *Ungarische Jahrbücher* 9, 68–103. [30. 5. 2021] Dostupné z: http://real-j.mtak.hu/7008/1/MTA_UngarischeJahrbucher_9.pdf
- MARQUART, Josef. 1903. *Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig: Dietrich.
- ME = MÜHLENBACH, Karl – ENDZELIN, Jan 1929–1932. *Lettisch-deutsches Wörterbuch, IV. Band*. Riga: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.
- MENANDER: *The history of Menander the Guardsman*. BLOCKLEY, Roger C.: Introductory essay, text, translation, and historiographical notes. Liverpool: Cairns 1985.
- MENGES, Karl H. 1944–1945. Etymological notes on some Páčänäg names. *Byzantion* 17, 256–280.
- MIKKOLA, Jooseppi J. 1929. Der name Wolga. *Finnisch-ugrische Forschungen* 20, 125–128. [30. 5. 2021] Dostupné z: <http://fennougrica.kansalliskirjasto.fi/handle/10024/92995>
- MONTGOMERY, James, E. 2000. Ibn Faḍlān and the Rūsiyyah. *Journal of Arabic & Islamic Studies* 3, 1–25. [30. 5. 2021] Dostupné z: <http://www.unm.edu/~doug/montgomery.ibnfadlan.2000.pdf>
- MORAVCSIK, Gyulya. 1958. *Byzantinoturcica II: Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*. Berlin: Akademie-Verlag.

- MORGENSTIERNE, Georg. 1974. *Etymological Vocabulary of the Shughni Group*. Wiesbaden: Reichert.
- MÜLLENHOFF, Karl. 1906. Die Nord- und Ostnachbaren der Germanen. *Deutsche Altertumskunde* II, 1–416.
- MUNKÁCSI, Bernát. 1910. Review of *Arische Urzeit* von Hermann Brunnhofer (Bern: Francke 1910). *Keleti Szemle* 11, 150–158.
- MUNKÁCSI, Bernát – KÁLMÁN, Béla, eds. 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MW = MONIER-WILLIAMS, Sir Monier. 1899 (reprint 1993). *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- NCED = A Northern Caucasian Etymological Dictionary. NIKOLAYEV, Sergej L. – STAROSTIN, Sergej, A. Moscow: Asterisk Publishers 1994.
- NOBBE, Carl Friedrich August. 1966. *Claudii Ptolemaei Geographia*. Hildesheim: Olms.
- NYBERG, Henrik S. 1974. *A Manual of Pahlavi*, Vol. II. Wiesbaden: Harrassowitz.
- OLSEN, Birgit A. 1999. *The Noun in Biblical Armenian Origin and Word-Formation – with special emphasis on the Indo-European heritage*. Berlin – New York: de Gruyter Mouton (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 119).
- PAASONEN, Heikki (Henrik). 1897. Indogermán eredetű-e a Volga folyónak legrégebb ismeretes mordvin neve? *Nyelvdudományi Közlemények* 27, 121–123.
- PAASONEN, Heikki, 1926. *Ostjakisches Wörterbuch (nach den Dialekten an der Konda unda am Jugan)*. DONNER, Kai, ed. Helsingfors: Société Finno-Ougrienne (Lexica Societatis Fenno-Ugricae II).
- PAASONEN, Heikki, 1948. *Ost-Tscheremissisches Wörterbuch*. In: SIRO, Paavo, ed. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XI).
- PELLIOT, Paul. 1923. Les Mongols et la papauté. *Revue de l'Orient chrétien* 23, 3–30.
- PLUTARCHOS: Agésiláos a Pompeius. In: *Životopisy významných Řeků a Římanů II*. MERTLÍK, Rudolf – BAHNÍK, Václav, přel. Praha: Odeon 1967, 75–177.
- POKORNY, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern – München: Francke.
- PRITSAK, Omeljan. 1954. Ein hunnisches Wort. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 104 (1), 124–135.
- PRITSAK, Omeljan. 1956. Der Titel Attila. In: WOLTNER, Margarete – BRÄUER, Herbert, eds. *Festschrift für Max Vasmer*. Wiesbaden: Harrassowitz, 404–419.
- PRITSAK, Omeljan. 1982. The Hunnic Language of the Attila Clan. *Harvard Ukrainian Studies* VI/4, 428–476.
- PTOLEMÄUS: *Cosmographia. Das Weltbild der Antike*. Stuttgart: Parkland 1990.
- PTOLEMAEUS, Claudius, *Geography*, book 6: *Middle East, Central and North Asia, China*. HUMBACH, Helmut – ZIEGLER, Susanne, eds. Wiesbaden: Reichert 1998.
- PTOLEMY, Claudius: *The Geography by Claudius Ptolemy*. STEVENSON, Edward, Luther, transl., ed. New York: The New York Public Library 1932, repr. 1991. [30. 5. 2021] Dostupné z: <http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/reference/ptolemy/index.htm>
<http://rbedrosian.com/Classic/Ptol/ptol6toc.html>
- RADLOFF, Wilhelm (RADLOV, Vasilij V.). 1893. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, 1. Band. St. Pétersbourg: Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences.

- RAMSTEDT, Gustav J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae 111.
- RÄSÄNEN, Martti. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.1.
- RÉDEI, Károly, 1986. *Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften (Sitzungsberichte, Philosophisch-historische Klasse, Bd. 468).
- ROZWADOWSKI, Jan. 1913. Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód. *Rocznik slawistyczny* 6, 39–73.
- ROZWADOWSKI, Jan. 1948. *Studia nad nazwami wód słowiańskich*. Kraków: Polska Akademia umiejętności (Prace onomastyczne Nr 1).
- SAMMALLAHTI, Pekka, 2001. The Indo-European Loanwords in Saami. In: CARPELAN, Christian – PARPOLA, Asko – KOSKIKALLIO, Petteri, eds. *Early Contacts between Uralic and Indo-European: linguistic and Archaeological Considerations*. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura (*Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 242), 397–415.
- SCHLÖZER, August Ludwig von. 1771. *Allgemeine nordische Geschichte aus den besten nord. Schriftstellern und eigenen Untersuchungen beschreiben & als eine geogr. & histor. Einleitung zur richtigern Kenntniß aller Skandinavischen [...] Völker in alten & mittleren Zeite bes*. Halle.
- SCHRADER, Otto. 1890. *Sprachvergleichung und Urgeschichte*. Jena: Costenoble.
- SCHRAMM, Gottfried. 1973. *Nordpontische Ströme. Namenphilologische Zugänge zur Frühzeit des europäischen Ostens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SEIBT, W. [ZAJBT, V.]. 2017. Iakov, mitropolit Gotii, i ego pečat (XIV v.). *Materialy po arxeologii, istorii i etnografii Tavrii*, vypusk 22, 299–305.
- SEVORTJAN, Érvand V. 1974–1980. *Étimologičeskij slovař tjurkskix jazykov*, I–III. Moskva: Nauka.
- SINOR, Denis. 1964. *Yul. Studia Orientalia* (Helsinki) 28: 7, 1–8.
- SKES Suomen kielen etymologinen sanakirja. TOIVONEN, Yrjö H. et al., eds. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen seura 1955f.
- STAROSTIN, Georgij S. 2015. *K istokam jazykogo raznoobrazija. Desjať besed o sravnitel'no-istoričeskom jazykoznanii*. Moskva: Izdatel'skij dom Delo.
- STEBLIN-KAMENSKIJ, Ivan M. 1999. *Étimologičeskij slovař vaxanskogo jazyka*. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskij Gosudarstvennyj universitet.
- STRABONIS *Geographica* recognovit A. Meinecke. Lipsiae: Teubner 1907.
- ŠAFARIK, Pavel Josef. 1837. *Slowanské starožitnosto. Oddjl dějepisný*. Praha: Spurný.
- TEREŠKIN, Nikolaj I. 1981. *Slovař vostočno-xantyjskix dialektov*. Leningrad: Nauka.
- TOIVONEN, Y.H. 1933. Kleiner Beitrag zur Geschichte der finnisch-ugrischen Sibilanten. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 67, 377–384.
- TOMASCHEK, Wilhelm. 1888. Ueber das Arimasische Gedicht des Aristeas. *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 116, 715–780.
- TOMASCHEK, Wilhelm. 1889. Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II: Die Nachrichten Herodot's über den skythischen Karawanenweg nach Innerasien. *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 117, Abh. Nr. I, 1–70.

- TOMASCHEK, Wilhelm. 1895. Araxes. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 2.1. Stuttgart: Meltzer, 403–404.
- TOPOROV, Vladimir N. 1980. *Prusskij jazyk. Slovař (I–K)*. Moskva: Nauka.
- TOPOROV, Vladimir N. 1981. Ob iranskom vlijanii v mifologii narodov Sibiri i Centralnoj Azii (1–2). In: *Kavkaz i Srednjaja Azija v drevnosti i srednevekovje (istorija i kultura)*. Moskva: Nauka, 146–162.
- TURNER, Ralph L. 1966. *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*. London: Oxford University Press.
- UEW = *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. RÉDEI, Károly et al., eds. Budapest: Akadémiai Kiadó 1986–1988.
- VANAGAS, Aleksandras. 1981. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, Vilnius: Mokslas.
- VASMER, Max. 1923. *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven I: Die Iranien in Südrussland*. Leipzig: Markert & Petters.
- VASMER, Max. 1986–1987. *Ětimologičeskij slovař ruskogo jazyka, I–IV*, TRUBAČEV, Oleg, N., transl. Moskva: Progress.
- VERGILIUS Maro, Publius: *Aeneis*. VAŇORNÝ, Otmar, přel. Praha: Svoboda 1970.
- WICHMANN, Yrjö. 1953. *Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss*. Turku: Turun sanomalehti ja kirjapaino osakeyhtiö.
- WICHMANN, Yrjö. 1987. *Wotjakischer Wortschatz*. UOTILA, Toivo Emil – KORHONEN, Mikko, eds. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura / Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI.
- WOLFF, Fritz, 1910. *Avesta. Die heiligen Bücher der Parsen*. Strassburg: Trübner.
- XELIMSKIJ, Evgenij. 2000. Jazyk(i) avarov: tunguso-maňčžurskij aspekt. *Folia Orientalia* 36, 2000, 135–248.
- XELIMSKIJ, Evgenij. 2003. Tunguso-maňčžurskij jazykovyj komponent v Avarskom kaganate i slavjanskaja ětimologija. In: NOVAK, France, ed. *Zbornik povzetkov – 13. Mednarodni slavistični kongres (Ljubljana, VIII, 2003)*, I. del: *Jezikoslovje*, 140–141.
- ZEUSS, Kaspar. 1837. *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. München: Lentner.

Poděkování

Článek byl napsán pod záštitou Specifických výzkumných fondů FF MU, č. 2817.

Václav Blažek

Department of Linguistics and Baltic Languages

Faculty of Arts, Masaryk University

Arna Nováka 1, 602 00 Brno

Czech Republic

blazek@phil.muni.cz

Toto dílo lze užit v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.